

N-19531

1963

ELAV TEADUS 65

3 + 1 laen

WILL DURANT

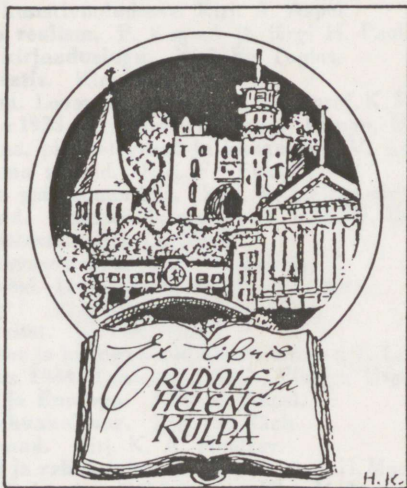
LOOD FILOSOOFIA
AJALOOST

III

ELAV TEADUS NR. 1—45.

- Nr. 1. Suur maailmasõda. Kirj. H. G. Wells.
 „ 2. Uued teed tervisele. Kirj. dr. C. Thomalla.
 „ 3. Esimene teekond ümber maailma. Kirj. A. Pigafetta.
 „ 4. Otstarbekohane ja ilus kodu. Kirj. A. Rimmel.
 „ 5. Vana-maailma hukkumine. Kirj. prof. G. Ferrero.
 „ 6. Moodne töötehnika ja majanduskriis. Kirj. Eduard Poom.
 „ 7. Okultism ja teadus. Kirj. prof. A. Messer.
 „ 8. Sissejuhatus poliitikasse I. Kirj. prof-id Hearnshaw ja Cole.
 „ 9. Jeesuse elu ja õpetus. Kirj. prof. W. Bousset.
 „ 10. Energia. Kirj. prof. Oliver Lodge.
 „ 11. Nüüdne maailmapoliitika ja Eesti. Kirj. prof. A. Piip.
 „ 12. Eesti rahvausundi maailmavaade. Kirj. dr. O. Loorits.
 „ 13. Kehaehitus ja iseloom. Kirj. dr. med. K. Lellep
 „ 14. Tehnika võidukäik I. Kirj. dr. J. Kranig
 „ 15. Elu ja inimese põlvnemine. Kirj. H. G. Wells.
 „ 16. Eesti kroonika 1932. Ein, Poom, Palm, Martna, Tammer.
 „ 17. Parlamentarism ja Eesti Põhiseadus. Kirj. E. Maddison.
 „ 18. Iluaiad ja kodu ümbruse kaunistus. Kirj. dr. J. Port.
 „ 19. Lapsepõlv... Kirj. A. El...
 „ 20. Rõivastu...
 „ 21. Eneseare...
 „ 22. Itaalia r...
 „ 23. Sissejuha...
 „ 24. Romantil...
 „ 25. Lühike e...
 „ 26. Erakonna...
 „ 27. Uni ja un...
 „ 28. Eesti kro...
 „ 29. Kaugenä...
 „ 30. Raamat...
 „ 31. Alateadv...
 „ 32. Aine sal...
 „ 33. Uued tee...
 „ 34. Elekter i...
 „ 35. Aur, tuli...
 „ 36. Mis on...
 „ 37. Uuem ee...
 „ 38. Nõukogu...
 „ 39. Eesti kro...
 „ 40. Prantsus...
 „ 41. Vana-Ee...
 „ 42. Meie me...
 „ 43. Tõutervi...
 „ 44. Mis on e...
 „ 45. Maailma

ELAV TEADUS № 65
EESTI KIRJANDUSE SELTSI
POPULAARTEADUSLIK SEERIA
ILMUB 12 NUMBRIT AASTAS
TARTUS 15. MAIL 1937. № 5

LOOD
FILOSOOFIA AJALOOST
III

WILL DURANT
LOOD FILOSOOFIA AJALOOST

Varem ilmunud:

I: VANA-KREEKA. SOKRATES, PLATON,
ARISTOTELES.

Tõlkinud L. Anvelt, redigeerinud A. Koort.
„Elav Teadus“ nr. 56.

II: FILOSOOFIA UUESTISÜND. BACON
JA SPINOZA.

Tõlkinud L. Anvelt. „Elav Teadus“ nr. 61.

WILL DURANT

LOOD
FILOSOOFIA AJALOOST

III

SUURED ARVUSTAJAD : VOLTAIRE JA KANT
VALGUSTUS JA IDEALISM

TÖLKINUD L. ANVELT

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1937

TOIMETUS: A. ANNIST — TEGEV TOIMETAJA,
D. PALGI — VASTUTAV TOIMETAJA, J. KÖPP, J. LANG,
J. ROOS, P. TARVEL, F. TUGLAS, J. ULUOTS,

TOIMETUSE AADRESS: EESTI KIRJANDUSE SELTS, TARTU

*Algupärand: Will Durant, Story of Philo-
sophy. New York 1926.*

*Kaanel: Voltaire'i miniatuurkuju tundma-
tult autorilt.*

G. Roht'i trükk, Tartus 1937.

V.

Voltaire ja prantsuse valgustus.

1. Pariis. *Oedipe*.

Oma näidendi *Méropé* proovi ajal Pariisis 1742. a. Voltaire püüdis õhutada näitlejatar Mlle Dusmenil'i kõrgelt-traagilisele mängule. Näitlejatar kaebas, et peaks omama „kuradit kehas“ sellise kire simuleerimiseks, nagu nõudis Voltaire. „Just nii“, vastas Voltaire; „peab endas kuradit kandma, kui tahetakse mingis kunstis edu saavutada.“ Isegi Voltaire'i arvustajad ja vaenlased möönsid, et ta ise vastas täiesti sellele nõudele.

Voltaire omas peaaegu kõiki oma aja ja ümbruse pahesid — ta polnud kütkestav, oli inetu, edev, paljulobisev, salatsev, häbematu, mõnikord isegi autu. Ja ometi selgub, et sama Voltaire on olnud väsimatu heasoovlik, teisi arvestav, helde oma energiaga ja rahaga, niisama usin sõpru aitama kui vaenlasi purustama, valmis ainsa suletõmbega vastaseid tapma, kuid esimese lepitussammu tõttu lahti relvastuma — nii rikas vastuoludest on juba kord inimene.

Kuid kõik need head ja halvad omadused olid teisejärgulised, mitte Voltaire'i olemus. Põhiliseks ning hämmastavaks jooneks temas oli tühjaks ammutamatu viljakus ja vaimukus. Ta teosed täidavad üheksa-

kümmend üheksa köidet, millest iga lehekülg on sädelev ja viljakas, kuigi neil ekseldakse ühelt esemelt teisele läbi kogu maailma niisama tujukalt ja julgelt kui mõnes entsüklopeedias. Kui me teda praegu enam ei loe (kuigi selliseid mehi nagu Anatole France on peenemõtteliseks ja targaks teinud tema lehekülgedesse süvenemine), siis johtub see sellest, et teoloogilised lahingud, milles ta meie eest võitles, ei paku enam lähedat huvi. Me oleme vististi üle läinud teistele lahinguväljadele, meid huvitab enam siinse elu majandusteadus kui tulevase elu geograafia. Just Voltaire'i täielik võit kirikluse ja ebaususe üle on hävitanud need tüliküsimused, mis tema ajal olid elavad.

Kindlasti kulutas ta rohkem vaeva tööle ja saavutas rohkem kui ükski ta kaasaeglastest. „Tegevuset olla ja mitte eksisteerida tähendab üht ning sama,“ ütles ta. „Kõik inimesed on head, välja arvatud need, kes on jõude.“ Voltaire'i sekretäri sõnade järgi oli aeg ainus asi, millest ta kahju tundis. „Selles maailmas tuleb tegutseda nii palju kui saab, et elu talutavaks muuta.... Mida vanemaks ma saan, seda vajalikumaks pean tööd. Lõpuks muutub ta suurimaks rõõmuks ja asendab elu illusioonid.“ „Kui te ei taha teostada enesetapmist, siis vaadake, et teil alati midagi teha oleks.“

Enesetapmismõte näib Voltaire'i alati kiusanud, sest alati ta töötas. „Et ta ise oli nii elav, suutis ta kogu ajajärgu täita oma eluga.“ Ühe suurima sajandi kaasaeglasena (1694—1778) ta oli selle hingeks ja olemuks. „Nimetada Voltaire'i“, ütleb Victor Hugo, „tähendab iseloomustada kogu kaheksateistkümnendat sajandit.“ Itaalia oli renessanss, Saksa maal reformatsioon, Prantsusmaal aga Voltaire. Oma kodumaale tähendas ta nii renessanssi kui ka reformatsiooni ja ühtlasi poolt revolüt-

siooni. Ta jätkas Montaigne'i¹⁾ antiseptilist skeptitsismi ja Rabelais²⁾ tervet, maist huumorit; ta võitles ebausuga ja korrupsiooniga targemini ja edukamalt kui Luther või Erasmus, Calvin või Knox või Melanchton³⁾. Ta aitas valmistada püssirohtu, millega Mirabeau ja Marat, Danton ja Robespierre lasksid õhku vana korra. „Kui hinnata inimesi selle järgi, mis nad on teinud“, ütles Lamartine, „siis on Voltaire vaidlemata uusaegse Euroopa suurim kirjanik.... Saatus laskis teda elada kaheksakümmend kolm aastat mandunud ajastu aeglaseks tükeldamiseks; tal oli aega aja vastu võitlemiseks; ja langedes ta oli võitja.“

Ei, iialgi pole ühelgi kirjanikul olnud sellist mõju oma eluajal. Hoolimata pagendamisest, vangistusest ja peaaegu kõigi ta raamatute keelustamisest kiriku või riigi võimude poolt rajas ta raevukalt oma tõe teed, kuni lõpuks kuningad, paavstid ja keisrid otsisid ta poolehoidu, troonid ta ees värisesid ja pool maailma kuulatas, et tabada iga ta sõna. See oli aeg, mil paljud asjad karjusid hävitaja järele. „Naervad lõvid peavad tulema,“ ütleb Nietzsche; hüva, Voltaire tuligi ja „hävitas naeruga“. Tema ja Rousseau läbi kõneleb määratu poliitiline ning majanduslik üleminekuprotsess feodaal-aristokraatlikult korralt kodanliku klassi valitsusele. Kui tõusvale klassile

¹⁾ M o n t a i g n e, Michel Eyquem de (1533—92) — prantsuse filosoof, skeptik. — A n t i s e p t i l i n e — siin 'karastav', 'tugevdav', 'immuunseks tegev'. Tõlk.

²⁾ R a b e l a i s, François (1459—1553) — prantsuse satiirikirjanik, askeesi ja skolastika vaenlane, elurõõmude õigustaja. Tõlk.

³⁾ L u t h e r, Calvin, Knox ja osalt M e l a n c h t o n — reformatsiooni suurmehed, kes astusid katoliku kiriku pahede vastu. E r a s m u s — reformatsiooni-aegne humanist, kes kaitses vaimuvabadust nii katoliikliku kui ka protestantliku dogmatismi vastu ja sarjas oma aja muid pahesid. Tõlk.

senised seadused või kombed tunduvad ebamugavana, siis rõhutab ta kombe asemel mõistust ja seaduse asemel loomulikkust — just nagu soovide kokkupõrkest tekib inimeses mõttesäde. Nii toetas rikas kodanlus Voltaire'i ratsionalismi ja Rousseau naturalismi. Enne kui Suur revolutsioon võis saabuda, oli vaja kaotada vanad harjumused ja kombed, uuendada ja tugevdada tundmusi ja mõtlemist, valmistada päid ette katsetustele ja muudatustele. Voltaire ja Rousseau polnud kuidagi revolutsiooni põhjused; pigemini nad vahest olid ühes revolutsiooniga nende jõudude kaastulemused, mis kihisesid ja voogasid prantsuse elu poliitilise ja sotsiaalse välispinna all; nad olid valgus ja hiilgus, mis saatis vulkaanilist kuumust ja tuld. Filosoofia on ajalooa samas suhtes kui mõistus ihaga: mõlemal juhul määrab teadlikku mõtet teadvusetu.

Kuid õiendades filosoofide tendentsi filosoofia tähtsust liialdada me ei tohi minna liiga kaugele. Nähes Temple'i vanglas Voltaire'i ja Rousseau teoseid, ütles Louis XVI: „Need kaks meest on hävitanud Prantsusmaa“, mõeldes sealjuures oma dünastiat. „Bourbonid oleksid võinud püsida“, ütles Napoleon, kui „nad oleksid valvanud kirjutusmaterjali järele. Kahurite tulek hävitas feodaalse süsteemi; moodse sotsiaalse organisatsiooni hävitab tint.“ „Raamatud valitsevad maailma“, ütles Voltaire, „või vähemasti neid rahvaid, kel on kirjakeel; teised pole arvestamisväärsed.“ „Miski ei vabasta nii nagu haridus“ — ja ta jätkas Prantsusmaa vabastamist. „Kui rahvas kord mõtlema hakkab, siis on võimatu teda peetada.“ Ja Voltaire'iga hakkas Prantsusmaa mõtlema.

„Voltaire“ või õigemini öelda François Marie Arouet (l. aruee) sündis 1694. a. Pariisis üsna jõukalt elava advokaadi ja mõnel määral aadliku ema pojana. Oma isale ta võlgneb arvatavasti tänu oma kavaluse ja äkilisuse eest ja emalt ta päris vist osa oma kergemeelsusest ja huu-

morist. Maailma tuli ta nii öelda ainult äärepealt: ema suri sünnitamisel ja ta ise oli nii äbarik ja haiglane, et ämmaemand ennustas talle elu ainult üheks päevaks. Ta eksis natuke, Voltaire sai peaaegu kaheksakümne nelja aastaseks; aga kogu elu kestel piinas nõrk keha haiglusega ta võitmatut vaimu.

Enesekujundamisel oli tal eeskujuks vanem vend Armand, vaga noormees, kes armus jansenistide ¹⁾ ketserlusse

Voltaire.

ja koketeeris martüüriumiga oma usu eest. Isa sõnas, et ta poegadeks on kaks narri — üks luuleline ja teine proosaline. Tõik, et François septses värssse peaaegu juba siis, kui sai selgeks oma nime kirjutamise, veenis isa, et temast ei tule midagi head. Kuid kuulus hetäär Ninon de l'Enclos, kes elas provintsilinnas, kuhu Arouet'd olid naasnud pärast François' sündi, nägi noorukis tulevase suuruse märke ja parandas

¹⁾ Jansenistide sekt erines katoliku kirikust peamiselt tingimatu predestinatsiooni (õpetus, mille järgi inimese hukk või õndsakssaamine on Jumala poolt ette määratud) rõhutamise ja tahtevabaduse põhjaliku eitamise poolest. Tõlk.

sures talle 2000 franki raamatute ostmiseks. Neist sai Voltaire oma esimese hariduse ja niisamuti ühelt liiderlikult abbé'lt, kes õpetas talle koos palvetega skeptitsismi. Ta hilisemad õpetajad jesuiidid varustasid teda kahtlemisrelva endaga, õpetades talle dialektikat — kunsti iga asja tõestada, millest lõpuks tekib harjumus mitte midagi uskuda. François't kujunes asjatundja arutlemises: sellal kui teised poisid mängisid väljas, jäi see kaheteistkümneaastane koju, et doktoritega teoloogia üle vaielda. Kui talle aeg saabus oma elatise teenimiseks, ta vihastas isa ettepanekuga võtta elukutseks kirjandus. „Kirjanikuamet“, ütles M. Arouet, „on nende elukutse, kes tahavad olla kasutud ühiskonnale, koor-maks sugulastele ja surra nälga“; — võib kujutella, kuidas laud värises, kui ta rõhutas oma väidet. Niisuguseis oludes asus François tegelema kirjandusega.

Ometi polnud ta rahulik ja aina õpihimuline nooruk; tema pärast oldi üleval hilja öösi. Öhtuti jäi ta kauaks välja, tembutades linna naljurite ja joodikutega ja katsetades määruste rikkumisega. Lõpuks saatis meeheheitele viidud isa ta sugulase juure Caen'i, käskides noormeest peaaegu vangis pidada. Kuid Voltaire'i vangivaht armus ta vaimukusse ja andis talle varsti vabaduse. Vangistusele järgnes, nii nüüd kui ka hiljem, pagendamine: isa saatis ta koos Prantsuse saadikuga Haagi, paludes rangelt valvata hullpea poisi järele. Aga François armus kohe ühte väikesse daami „Pimpette'i“, korraldas temaga põnevaid salakohtamisi ja kirjutas kirglikke kirju, mis alati lõppesid refrääniga: „Kindlasti armastan ma Teid igavesti.“ Kuid asi avastati ja Voltaire saadeti koju. Mõne nädala pidas ta meeles Pimpette'i.

A. 1715, uhkena oma kahekümne ühe eluaasta üle, Voltaire läks Pariisi, just sel ajal, kui Louis XIV suri. Et järgmine Louis oli liiga noor Prantsusmaa, Pariisist rääkimata, valitsemiseks, siis võim langes regendi kätte. Selle teatud mõttes vahevalitsuse ajal voolas maailma pealinna elu lärmi-kalt ja noor Arouet läks vooluga kaasa. Varsti ta sai kuul-saks teravmeelse ning hulljulge poisina. Kui regent müüs kokkuhoiu mõttes poole hobuseist, kes täitsid kuninglikke talle, François tähendas, kuidas palju mõjuvam oleks ilma jääda pooltest eeslitest kuningliku õue juures. Lõpuks omis-tati talle kõik need teravmeelsed häbematused, mida edasi sosistati Pariisis; ja tema õnnetuseks oli nende seas kaks luuletust, mis süüdistasid regenti troonianastamis-ihas. Re-gent raevustus ja ühel päeval noormeest pargis kohates ütles talle: „Härra Arouet, veame kihla, et võin teile midagi näi-data, mida te pole seni näinud.“ „Mis see on?“ „Bastille'sisemus.“ Arouet nägi seda järgmisel päeval, 16. aprillil 1717.

Bastille's viibides võttis ta endale mingil tund-

mata põhjusel varjunimeks Voltaire ja muutus täiesti ning sõna tõsises mõttes kirjanikuks. Enne kui ta oli ära istunud üksteist kuud, oli ta kirjutanud juba pika ning väärtusliku poemi *Henriade*, mis jutustab Navarra Henri (kun. 1589—1610) lugu. Siis vabastas ta regent, võib-olla avastades, et on vangistanud süütu inimese, ja määras talle pensioni. Seepeale kirjutas Voltaire talle tänades enda ülalpidamise eest ja palus luba tulevikus ise oma korteri leidmise eest muretse-
seda.

Vanglast pääses Voltaire peaaegu ühe hüppega näitelavale. Tema tragöödia *Oedipe* lavastati 1718. a. ja ta murdis kõik Pariisi rekordid, etendudes neljakümne viiel õhtul järjest. Noorur ei hoolinud vähimatki ettevaatusest ega viisakaist kombeist; eks asetanud ta ju näidendisse need hulljulged read? —

„Ei ole preestrid nii, kuis arvab hulk;
Me usk nad ainuüksi targaks teeb.“

Ja Araspe'i suhu pani ta epohhikujundava väljakutse:

„Usk oma silma olgu meile nüüd
Me jumalad, me kolmjalg ja oraakel.“

Näidend tõi Voltaire'ile sisse 4000 franki, mida ta paigutas kirjamehe kohta ennekuulmatu tarkuse ja edukusega. Rikastudes aga muutus ta järjest helddemaks, ja elu pärastlõunal kogunes ta ümber aina kasvav arv soosikuid.

Oli hea, et Voltaire'i sule gallialikule vaimukusele lisandus peaaegu juutlik taibukus rahaasjus, sest ta järgmine näidend *Artemire* kukkus läbi. Voltaire tundis seda läbikukkumist teravasti; iga triumf aina teritab hilisemate kaotuste okkaid. Ta oli alati valusalt tundlik publiku arvamuse suhtes ja kadestas loomi, kes ei tea, mis inimesed neist ütlevad. Saatus lisas ta läbikukkumisele näitekirjanikuna veel raske rõuge-

haiguse. Ta ravis enda terveks juues umbes 50 liitrit sidrunivett ja niisama palju arstirohte. Välja tulles surma varjust ta leidis enda kuulsaks *Henriade*'i tõttu. Põhjendatult hooples ta, et ta on poeesia moodi viinud. Kõikjal võeti teda vastu ja austati. Aristokraatia avas talle oma read ja tegi tast lihvitud elumehe, võistlejata meistri keskustelus ja Euroopa parimate kultuuritraditsioonide pärija.

Kaheksa aastat soojendas ta end salongide päikeses; ja siis pööras temast õnn. Mõned aadlikud ei suutnud unustada, et selle noormehe seltskondlikku seisukohta ning au ei õigustanud miski peale ta geniaalsuse, ja ei suutnud täiesti andestada talle esiletõstumist. Ühel pidusöögil hertsog de Sully lossis, kus Voltaire'i kõnekus ja nali oli mõned minutid vabalt voolanud, chevalier de Rohan küsis mitte just vaikselt: „Kes on see noormees, kes nii valjult kõneleb?“ „Mu härra“, vastas Voltaire ruttu, „see on keegi, kes ei kannu kõrget nime, kuid austust võidab sellele, mida kannab.“ Juba vastata chevalier'le oli kasvatomatus, anda talle vastamatu vastus oli riigireetmine. Auväärne härra palkas jõugu kaabakaid, et need öösi Voltaire'i läbi peksaksid. Aga ta hoiatas neid: „Ärge lööge talle pähe; sellest võib veel midagi head tulla.“ Järgmisel päeval ilmus Voltaire sidestatuna ja longates teatrisse, läks Rohani looži ja kutsus ta kahevõitlusele. Kuid üllast soost chevalier ei tahtnud koguni, et teda taevasse või kuhugi mujale läkitaks mees, kes on ainult geenius; ta pööras oma politseiministrist nõbu poole, et see teda kaitseks. Voltaire vahistati ja saabus uuesti oma vanasse koju Bastille'sse, veel kord eesõigustatud nägema maailma seestpoolt. Ta vabastati peaaegu kohe tingimusel, et ta läheks Inglismaale maapakku. Ta läkski, aga kui teda oli saadetud Doverni, ta tuli tagasi üle väina maskeerituna, põledes

kättemaksuihast. Kui teda hoiatati, et ta on ära tuntud ja et teda tahetakse kolmat korda vahistada, ta asus uuesti laevale ja leppis kolmeaastase Inglismaal viibimisega.

2. London. Kirjad inglasest.

Vapralt hakkas ta õppima uut keelt. Varsti suutis ta inglise keelt hästi lugeda; ja aasta pärast ta tundis selle ajajärgu inglise kirjandusest parimat. Lord Bolingbroke tutvustas teda kirjameestele, ja ta lõunastas nendega üksteise järele, isegi eemalepõikleva ning sapise dekaani Swiftiga.

Teda üllatas see vabadus, millega Bolingbroke, Pope, Addison ja Swift kirjutasid mida aga tahtsid. Siin leidis ta rahva, kel olid omad vaated, rahva, kes oli ümber teinud oma religiooni, hukanud oma kuninga, uue asemele importeerinud ja kujundanud parlamendi, mis oli tugevam igast monarhist Euroopas. Siin polnud Bastille'd ega *lettres de cachet*'sid ¹⁾, mille abil aadlikud rantjeed või kuninglikud päevavargad võisid ilma põhjuse ja kohtuotsuseta vanglasse saata oma mitteaadlikke vaenlasi. Siin oli kolmkümmend religiooni ja ei ainustki pappi. Siin asus kveekerite julgeim usulahk, kes hämmastas kogu kristlikku maailma kristliku käitumisega ²⁾. Elu lõpuni imetles neid Voltaire ja oma *Filosoofilises sõnastikus* (*Dictionnaire Philosophique*) laseb ta üht neist öelda: „Meie

¹⁾ *Lettres de cachet* — vana korra aegsel Prantsusmaal tarvitusel olnud vangistuskäsud kuninga või mõne ministri allkirjaga, mille abil võidi inimesi kauemaks ajaks ilma kohtuotsuseta vangistada. Tõlk.

²⁾ Kveekerite sekt on tuntud oma resoluutse patsifismi poolest. Veel Maailmasõja ajal aitasid nad organiseerida Inglismaal suurejoonelist väeteenistusest keeldujate liikumist. Tõlk.

Jumal, kes on käskinud armastada vaenlasi ja kurja kaebamata taluda, kindlasti ei taha, et läheksime üle mere oma vendade kõrisid lõikama seepärast, et punaseis riideis ja kahe jala pikkustes kübarais mõrtsukad värbavad kodanikke kahe pulgaga eeslinahale trummeldades.“

Tugevasti tuksus vaimuelu selleaegsel Inglismaal. Baconi nime kuuldi veel ikka ja induktiivne¹⁾ menetlus võidutses igal alal. Hobbes (1588—1679) oli tuletanud renessansi skeptilisest ja oma õpetaja praktilisest vaimust nii täieliku ja siira materialismi, mis Prantsusmaal oleks toonud talle kindlasti märtriau valejäreltõuse eest. John Locke (1632—1704) oli kirjutanud psühholoogilise analüüsi meistriteose (*Essee inimese arust*, 1689) ilma ühegi üleloomuliku postulaadita. Collins, Tyndal ja teised deistid²⁾ taaskindlustasid oma usku Jumalasse, kuid avaldasid kahtlusi anglikaani kiriku iga teise dogma suhtes. Newton oli just surnud. Voltaire võttis osa ta matusest ja meenutas hiljem tihti rahvuslikke avaldusi sellele tagasihoidlikule inglasele. Ta muutus Newtoni teoste kannatlikuks ning põhjalikuks uurijaks ja oli hiljem Newtoni vaadete pealevitajaks Prantsusmaal.

Imestlusväärne on see kiirus, millega Voltaire neelas peaaegu kõik, mida Inglismaa võis talle õpetada, — tema kirjanduse, teaduse ja filosoofia. Ta võttis kõik need mitmesugused elemendid, laskis nad

1) Induktiivne meetod — teaduslik menetlus, milles esmalt uuritakse üksikasju ja saadud tulemustest lähtudes püütakse leida üldisemalt kehtivat tõde. Tõlk.

2) Deism — usufilosoofiline õpetus, mille järgi Jumal on küll maailma loonud, aga ei sega end hiljem selle käiku ja laseb seal kõik toimuda loodusseaduste päraselt. Deistid eitavad imesid ja eba- või ülemõistuslikke ilmutusi. Tõlk.

läbi käia prantsuse kultuuri ja prantsuse vaimu tulest, moondas nad gallia vaimukuse ja kõnekunsti kullaks. Oma muljed tähendas ta üles *Kirjades inglastest*, mida ta laskis käsikirjana ringelda oma sõprade keskel. Ta ei julgenud neid trükkida, sest nad ülistasid „truuduseta Albioni“ liiga kõrgesti, et sobida kuningliku tsensori maitsele. Nad seadsid inglise poliitilise vabaduse ja vaimuelu rippumatuse vastamisi prantsuse türannia ja survega ¹⁾; nad mõistsid hukka Prantsusmaa jõude aristokraatia ja kümnist neelava klee-ruse ²⁾, nende alatise Bastille' kasutamisega vastuseks iga küsimuse ja kahtluse peale; nad õhutasid keskklasse nõudma endile õiget kohta riigis, sellist, nagu omasid keskklassid Inglismaal. Õigupoolest tahtmata ja kavatsemata olid need kirjad revolutsiooni esimeseks kukelauluks.

3. Cirey. Romaanid.

Sellest hoolimata lubas regent, kes ei teadnud sellest kuketembust, Voltaire'i 1729. a. tagasi pöörata Prantsusmaale. Jälle nautis Voltaire viis aastat sama Pariisi elu, mille vein voolas ta soonis ja mille vaim voolas ta sulest. Ja siis laskis keegi kirjastajakaabakas, kes oli *Kirjad inglastest* enda kätte saanud, need autori loata trükki ja müütas neid lähedal ja kaugel

¹⁾ Diderot sai kuus kuud vangistust oma teose *Kiri pimedast* pärast. Buffon sunniti 1751. a. avalikult tagasi võtma oma vaated maakera vanuse kohta; uurimuste pärast kuningavõimu päritolu kohta Prantsusmaal Freret saadeti Bastille'sse. Raamatuid põletas ametlikult timukas kuni 1788. aastani ja niisamuti pärast 1815. a. restauratsiooni. 1757. a. ähvardas üks edikt surmanuhtlusega iga autorit, kes „ründaks religiooni“ — s. o. avaldaks kahtlust mõne traditsioonilise usudogma kohta.

²⁾ K l e e r u s — vaimulikkond.

Tõlk.

kõigi heade prantslaste hirmuks, Voltaire kaasa arvatud. Pariisi parlament mõistis kohe raamatu avalikule põletamisele kui „skandaalse, religioonile, headele kommetele ja riigivõimu austusele vastukäiva“; ja Voltaire sai aru, et ta on jällegi teel Bastille'sse. Nagu hea filosoof kunagi tegi ta sääred — muuseas kasutades võimalust teise mehe naise võrgutamiseks.

Markiis du Chatelet oli kahekümne kaheksa, Voltaire paraku juba neljakümne aastane. Ta oli silmapaistev naine: ta oli uurinud matemaatikat kardetava Maupertuis' ja siis Clairaut' juures; ta oli valmistanud Newtoni *Principia* teaduslikkude märkustega tõlke; varsti pärast seda sai ta kõrgema auhinna kui Voltaire ühel Prantsuse akadeemia võistlusel arutluse üle tule olemusest; lühidalt öelda, ta oli just seda laadi naine, kes ei lase end iial võrgutada. Kuid markii oli nii tuim ja Voltaire nii huvitav — „igati armastusväärne olend“, nagu ta teda hüüdis, „Prantsusmaa kauneim ehe“. Voltaire vastas ta armastust tulise imetlusega, hüüdis teda „suurmeheks, kelle ainsaks veaks on olla naine“, ja kujundas oma veendumuse sugudele sünnipäraselt omasest samaväärsusest vastavalt temale ja arvukaile prantsuse kõrgesti andekaile naistele. Ja Voltaire'ile paistis markiisi loss Cirey's imetoreda paopaigana Pariisi karmi poliitilise kliima eest. Markii viibis eemal oma rügemendiga, mille juurde ta juba kauemat aega põgenes matemaatika eest, ja ta ei vaielnud uue korra vastu. Et *mariages de convenances* ¹⁾ sundisid kokku vanu rikkaid mehi ja noori naisi, kelle maitseks polnud just rauklus, vaid palju enam nälg romantika järele, siis selleaegsed kombes lubasid daami täiendada oma „majapidamist“ armukesega, kui sealjuures ainult küllalt arvestati inimsoo variserlust. Ja kui daam ei valinud lihtsalt armukest, vaid geeniuuse, siis andestas talle kogu maailm.

Cirey lossis nad ei veetnud oma aega tiivaripsutamise ja kudrutamisega. Kogu päeva täitis õppimine ja uurimine. Voltaire seadistas hinnalise laboratooriumi loodusteaduslike tööde tarvis ja aastate jooksul armastajad võistlesid teineteisega avastamises ja katsetamises. Neil oli palju külalisi, aga oli kokku lepitud, et need hoolitsevad ise endi eest kogu päeva kuni kella üheksani õhtul. Pärast õhtusööki oli mõnikord privaatseid teatrietendusi või Voltaire luges külalistele mõne oma elavaist jutustustest. Õige varsti muutus Cirey prantsuse vaimu Pariisiks; aadlikud ja kodanikud tegid ühi-

¹⁾ *Mariages de convenances* — kokkuleppe-abiellud (kus ei arvestatud kiindumust). Tõlk.

seid rännakuid, et maitsta Voltaire'i veini ja nalja ja näha teda näitlemas oma näidendeis. Ta oli õnnelik, olles selle rikutud ja vaimuka maailma keskpunktiks, ja mõneks ajaks ta võttis oma juhtmõtteks *rire et faire rire*, naerda ja naerma panna. „Inimeste enamik jätab enda poomata ainult seepärast, et võidaks olla frivoolne,“ ütles Voltaire. „Häda filosoofele, kes ei suuda siledaks naerda oma kortse! Pühalikule esinemisele vaatan ma kui haigusele.“

Sel ajal hakkas ta kirjutama oma hurmavaid romaane *Zadig*, *Candide*, *Micromégas*, *L'Ingénu* (Kohtlane), *Le Monde comme il va* (Maailm nagu ta on) jne., mis pakuvad Voltaire'i vaimu puhtamal kujul kui miski muu ta üheksakümne üheksas köites. Nad pole õigupoolest romaanid, vaid humoresksed seiklusnovellid, kus kangelasteks pole isikud, vaid ideed, kus kurilased on ebauskumused ja sündmusteks on mõtted. Mõned on ainult fragmendid, nagu *Kohtlane* — mingi Rousseau enne Jean Jacques'i. Üks huroon-indiaanlane tuleb Prantsusmaale mõnede naasvate maadeuurijatega. Esimeseks probleemiks, mis ta oma tulekuga kergitab, on, kuidas teha ta kristlaseks. Üks abbe annab talle Uue Testamendi, mis huroonile meeldib nii väga, et ta ei taha end lasta üksnes ristida, vaid ka ümber löigata. Vaevalt on see raskus kõrvaldatud, kui talle teeb muret piht. Ta küsib, kus evangeelium seda käsib, ja teda juhatakse kohale Püha Jaakobuse epistlis: „Pihtige üksteisele oma patud.“ Ta pihib, kuid: „Kui ta oli lõpetanud, ta tõmbas munga pihtoolist ja haarates võimsa käega selle mehe asetus ise ta kohale ja sundis ta enda ette põlvili: „Noh, mu sõber, las käia, eks ole öeldud: „Pihtige üksteisele“; loendasin sulle oma patud, sa ei välju siit enne, kui oled loendanud enda omad¹⁾.““ Ta armub preili

¹⁾ Pikemad tsitaadid Voltaire'i teoseist *Zadig*, *Micromégas*, *Kohtlane* ja *Candide* on toodud A. Aspeli ja A. Saareste eestikeelsete tõlgete järgi mõne väikese muudatusega. Vt. kirjanduseloetelu raamatu lõpus!

Saint-Yves'i, kuid talle öeldakse, et ta ei tohi temaga abielluda, sest preili on olnud vaderiks ta ristseil. Ta on väga vihane sellele saatuse väikesele vembule ja ähvardab ristimise tühistada. Kui ta lõpuks loa saab preiliga abielluda, on ta hämmastatud, et on tarvis „notareid, preestreid, tunnistajaid, lepinguid, tunnistusi“. Kohtlane vastab sellele „tähelepanekuga, milleni metsinimesed alati on jõudnud: „Olete küll suured kelmid, kui vajate niipaljusid ettevaatusvahendeid.““ Ja kui jutt nii jätkub sündmuselt sündmussele, siis ilmuvad lavale vasturääkivused algse ja kirikliku ristiusu vahel. Siin võib puudu tunda õpetlase erapooletust ja filosoofi leebust; kuid Voltaire oli alanud sõda ebausuga ja sõjas nõuame erapooletust ja leebust ainult oma vaenlastelt.

Mikromegas on mingisugune Swifti jäljendus, aga vahest rikkam kui ta eeskuju kosmilisest fantaasiast. Maad külastab keegi Siiriuse elanik. Ta on umbes 500 000 jalga pikk, nagu sobib nii suure tähe kodanikule. Teekonnal läbi ruumi võtab ta kaasa ühe härra Saturnilt, kes tusatseb seepärast, et ta on ainult mõnisada jalga kõrge. Vahemerest läbi kõndides teeb siiruslane oma kanna märjaks. Meres seistes nopivad nad üles ühe laeva, just nagu mõni meist tõstaks üles väikese loomakese; ja siiruslane balansib teda põidlaküünel, tekitades palju saginat inimestest-reisijate keskel. „Laeva preester luges manamispalveid vaimude vastu, madrused vandusid ja laeva filosoofid ehtasid süsteeme“ seesuguse gravitatsiooniseaduste häire kohta. Siiruslane kummardab alla nagu tumenev pilv ja pöörab nende poole:

„Arukad aatomid, kelles Igavene Olevus on suvatsenud avaldada oma arukust ja võimu, te peate tundma küll õige puhtaid rõõme oma planeedil: et teis on nii vähe ainet, et tundute peagu puhta vaimuna, siis veedate küll kogu oma elu armastuses ja mõtlemises; see on tõeline vaimude elu. Ma

pole kuskil näinud tõelist õnne; kuid ta on kahtlemata siin.“

„Kui pahe tuleb aimest, siis on meil ainet rohkem kui vajaksime“, ütles üks filosoofidest . . . „Kas teate ka näiteks, et tunnil, millal teiega kõnelen, sada tuhat meiesugust hullu, kes katavad pead mütsiga, tapavad sada tuhat teist looma, kes katavad oma pead turbaniga, või on tapetud nende poolt ja et peagu kogu maakeral on mäletamatust ajast peale aina toimitud niiviisi?“

„Ah! õnnetud!“ hüüdis siiruslane põlastusega, „ons säärane meeletu raevuliigsus mõeldav! Mul tekib isu teha kolm sammu ja lõmastada kolme jalahoobiga kogu see viletsate mõrvarite pesa.“

„Ärge vaevake end sellega“, vastati talle; „nad ise hoolitsevad küllaldaselt oma hävingu eest. Teadke, et kümne aasta pärast ei jää neist viletsaist sajandat osa üle . . . Pealegi ei vääri mitte nemad nuhtlust, vaid need tubased barbarid, kes oma kabinetimugavusest annavad seedimistunnil käsu ühe miljoni inimese tapmiseks ja kes seejärel lasevad pidulikult tänada selle eest Jumalat.“

Candide'i järel, mis kuulub Voltaire'i elu hilisemasse perioodi, on parim neist lugudest *Zadig*. *Zadig* oli filosoof Babülonis, „nii tark, nagu üldse võib olla; . . . metafüüsikast ta teadis niisama palju, kui sellest on teatud kõigil aegadel, see tähendab, väga vähe.“ „Armukadedus, mis tuli üksnes upsakusest, pani teda arvama, et ta armastas pööraselt *Sémire*'i¹⁾.“ Kaitstes teda röövijate vastu ta sai haavata vasakust silmast.

„Saadeti kuni Memfiseni otsima suurt arsti Hermest, kes tuli arvuka saatkonnaga. Ta külastas haiget ja kuulutas, et see kaotab silma; ta ütles ette isegi päeva ja tunni, millal see õudne sündmus pidi saabuma. „Kui see oleks parem silm“, ütles ta, „ma oleksin ta parandanud; kuid vasaku silma haavad on parandamatud.“ Haletsedes *Zadigi* saatust imetles kogu Babülon Hermese teaduse sügavust. Kaks päeva hiljem paise lõhkes iseenesest; *Zadig* paranes täielikult. *Hermes* kirjutas raamatu, kus tõendas, et ta poleks pidanud paranema. *Zadig* ei lugenud seda . . .“

Selle asemel ta tõttas *Sémire*'i juurde, leidis aga,

1) Durant tsiteerib siin ekshiarvamusi tekitavalt. Viimane lause käib originaalis *Zadigi* võistleja *Orcan*'i kohta.
Tõlk.

et ta oli kihlunud pärast Hermese esimest teadet teise mehega, öeldes, „et ta tunneb ületamatut põlgust pimedate vastu“. Seepeale abiellus Zadig talunaisega, lootes temas leida neid voorusi, mida oli puudu tundnud õuedaamis Sémire'is. Et kindlaks teha oma naise truudust, ta rääkis kokku oma sõbraga, et tema, Zadig, teeskleb surma ja et ta sõber teeb naisele tund aega hiljem armuavalduse. Nii laskis siis Zadig enda surnuks kuulutada ja lebas kirstus, sellal kui ta sõber lesele esmalt kaastundmust avaldas, siis õnne soovis ja lõpuks ette pani viibimata temaga abielluda. Naine pani lühikest aega vastu, ja siis „vastu rääkides, et ta iial ei nõustu, ta nõustus“. Zadig tõusis surnuist ja põgenes metsa, et lohutust leida looduse ilust.

Kui ta oli väga targaks saanud, tehti ta kuninga vesiiriks. Ta tõi kuningriigile heaolu, õiglust ja rahu. Kuid kuninganna armus temasse; ja „kuningas erutus... Ta märkas enne kõike, et ta naise tuhvliid olid sinised ja et Zadigi tuhvliid olid sinised, et ta naise linnid olid kollased ja et Zadigi müts oli kollane.“ Ta otsustas nad mõlemad mürgitada; kuid kuninganna avastas salanõu ja saatis Zadigile kirjakese: „Põgenege, Zadig; ma käsin seda me armastuse ja oma kollaste lintide nimel.“ Jälle põgenes Zadig metsadesse.

„Ta kujutles siis inimesi säärasena, nagu nad on tõepoolest, üksteist õgivate putukatena väikesel poriaatomil. See õige pilt näis kustutatavat ta õnnetused, näidates talle ta enda ja Babüloni olemasolu tühisust. Ta hing tõusis lõpmatusse ja vaatles, meeltest eraldudes, maailmakõiksuse kõigutamatu korda. Ent kui ta seejärel endasse tagasi pöörates... mõtles, et [kuninganna] Astarte oli võib-olla tema eest surnud, kadus kõiksus ta silmist.“

Lahkudes Babülonist nägi ta üht meest õelalt oma naist peksvat. Ta vastas naise appikarjatele, võitles mehega ja lõpuks, oma elu päästmiseks, andis vaenlasele surmava hoobi. Pärast seda pööras ta daami poole ja küsis: „Mis soovite mult nüüd, mu proua?“ — „Et sa sureksid, riivatu“, vastas ta; „et sa sureksid! Sa tapsid mu armsama; tahaksin su südant tükkideks rebida.““

Ja nii voolab edasi jutt. Me võime kujutella noid õhtuid Cirey's!

4. Potsdam ja Friedrich.

Need, kes ei saanud Voltaire'ile külla tulla, kirjutasid talle. 1736. a. algas ta kirjavahetus Friedrichiga, kes oli siis veel prints ja mitte Suur. Friedrichi esimene kiri on nagu mõne poisi kiri kuningale; selle heitlikud meelitused lasevad aimata kuulsust, mis Voltaire oli juba võitnud, kuigi ta polnud kirjutanud veel ühtki oma meistriteoseist. Kui Friedrich vastu rääkis neile meelitustele, millega Voltaire vastas tema omi, Voltaire kirjutas: „Prints, kes meelituste vastu kirjutab, on niisama haruldane kui paavst, kes kirjutab ilmeksimatuse vastu.“ Friedrich saatis talle oma *Anti-Machiavel*'i eksemplari, milles prints kõneleb väga ilusasti sõja ülekohtust ja kuninga kohusest rahu säilitada. Voltaire nuttis rõõmupisaraid oma kuningliku patsifisti pärast. Paar kuud hiljem sai Friedrich kuningaks, tungis Sileesiasse ja tõukas Euroopa inim põlve-pikkusse verevalamisse.

1745. a. poet ja ta matemaatik läksid Pariisi, kus Voltaire kandideeris Prantsuse akadeemia liikmeks. Selle täiesti üleliigse au saavutamiseks ta nimetas end heaks katoliiklaseks, ütles komplimente mõnele võimsale jesuiidile, valetas ammutamatult ja käitus üldse nii nagu enamik meist selliseil juhtumeil. Ta kukkus läbi; kuid aasta hiljem oli tal edu, ja ta pidas liikmeks saamisel kõne, mis on üks prantsuse kirjanduse klassilisi palasid.

Vahepeal sugenes tragöödiat ja komöödiat ta enda ellu. Pärast viieteistkümnepäevast kestust muutus ta armastus Mme du Chatelet' vastu hõredamaks, nad lakkasid isegi tülitsemast. 1748. a. markiis armus noorde, kaunisse markii de Saint-Lambert'i. Kui Vol-

taire selle avastas, haaras teda raev, mis aga sulas õnnistamiseks, kui Saint-Lambert talt andestust palus. Ta oli juba ületanud elu harja ja hakkas nägema kau-guses surma. Teda ei suutnud pahandada, et noorus nõuab oma õigust. „Niisugused on naised,“ ütles ta filosoofiliselt (unustades, et on ka niisuguseid mehi).

1749. a. aga suri Mme du Chatelet lapsevoodisse. On nii iseloomustav ajajärgule, et tema abikaasa, Voltaire ja Saint-Lambert kohtasid ta surivoodi juures ühegi etteheiteta ja muutusid sõpradeks ühise kaotuse tõttu.

Voltaire püüdis oma kaotust unustada töös. Mõnd aega töötas ta oma *Siècle de Louis XIV* (Louis XIV sajandi) kallal, aga meeleheidust päästis teda Friedrichi õigel ajal tulev teiskordne kutse tulla tema õue juurde Potsdami. Kutse, millele oli lisatud 3000 franki reisikuludeks, osutus vastupanematuks. Voltaire sõitis 1750. a. Berliini.

Ta leebus tema tarvis määratud hiilgavalt sisustatud tubade nägemisest Friedrichi palees ja ajajärgu võimsaima monarhi käitumisest tema kui omasugusega. Esialgu olid ta kirjad täis rahulolu-avaldusi. Aastate eest oli ta kirjutanud: „*Mon Dieu* ¹⁾!... kui tore oleks elada koos kolme või nelja andeka kirjamehega ja ilma kadeduseta“ (missugune kujutelm!), „armastada üksteist, elada rahulikult, harida oma kunsti, kõnelda sellest, valgustada üksteist vastastikku!“ Ja nüüd oli see saabunud!

Voltaire vältis ametlikke sööminguid; ta ei talunud uhkeldavaid kindraleid ja võttis endale pigemini aega eraviisiliseks õhtusöögeks, millest Friedrich kut-sus osa võtma oma kirjanduslike sõprade väikese intiimse ringi; sest too oma ajajärgu suurim valitseja

1) *Mon Dieu!* — minu Jumal

Tõlk.

ihkas olla luuletaja ja filosoof. Keskustelu neil õhtusöögel oli ikka prantsuskeelne; Voltaire katsus õppida saksa keelt, kuid loobus, kui ta seejuures oli peaaegu lämbunud. Ta soovis sakslastele enam teravmeelsust ja vähem konsonante. Keegi, kes kuulas pealt seda keskustelu, ütles, et see oli parem ja huvitavam kui maailma parim raamat. Nad kõnelesid kõigist asjust ja ütlesid seda, mida mõtlesid. Friedrichi vaimukus oli peaaegu niisama terav kui Voltaire'i oma ja ainult Voltaire söandas talle vastata selle peenusega, mis võis tappa ilma solvamata.

Sama aasta novembris mõtles Voltaire parandada oma majanduslikku seisukorda, mahutades raha Saksi riigilaenupabereisse, kuigi Friedrich oli niisugused mahutused keelanud. Laenupaberite kurss tõusis ja Voltaire teenis; kuid ta agent Hirsch püüdis talt raha välja pressida, ähvardades tehingu avalikuks tegemisega. Voltaire „kargas ta kõri kallale ja virutas ta siruli“. Friedrich kuulis sellest afäärist ja teda haaras kuninglik raev. „Ma tarvitan teda kõige rohkem veel aasta“, ütles ta La Mettrie'le, „apelsin pigistatakse tühjaks ja koored visatakse minema.“ La Mettrie, võib-olla võistlejat kõrvaldada tahtes, hoolitses, et see Voltaire'ile teatavaks saaks. Õhtusöögid jätkusid taas, „aga“, kirjutas Voltaire, „apelsinikoor jälgib mind unenägudes“.

Ta pooleldi igatses lõhet, sest ta tundis niisugust kojuigatsust, nagu ainult prantslased võivad tunda. Otsustav pisiseik juhtus 1752. a. Suur matemaatik Maupertuis, kelle Friedrich oli toonud Prantsusmaalt ühes paljude teistega saksa vaimu tõstmiseks otsese kontakti kaudu „valgustusega“, sattus tülli teisejärgulise matemaatiku König'iga Newtoni tõlgitsemise pärast. Friedrich lõi vaidlusse sekka Maupertuis' ka suks; aga Voltaire, kel oli enam julgust kui ettevaa-

tust, hakkas kaitsma Königit. Noil ajal Voltaire kirjutas Maupertuis' vastu oma kuulsa *Dr. Akakia diatriibi* ¹⁾. Ta luges töö Friedrichile ette, kes naeris kogu õhtu, kuid palus Voltaire'i seda mitte ilmutada. Voltaire näis sellega nõustuvat; tõepoolest aga oli käsikiri juba trükkalile ära saadetud, ja autor ei suutnud tappa oma sulelast. Kui töö ilmus, purskas Friedrich tuld, ja Voltaire põgenes tulikahju eest.

Frankfurdis, kuigi juba väljaspool Friedrichi kohtuvõimu, jõudsid kuninga käsikud talle järele, vangistasid ta ja ütlesid, et teda ei vabastata enne, kui ta on tagastanud Friedrichi poemi *Palladium*, mis polnud määratud viisakale seltskonnale ja oli koguni „neitsilikum“ kui Voltaire'i *Pucelle* ²⁾ ise.

Lõpuks vabastatud, tahtis ta just üle Prantsusmaa piiri minna, kui saabus teade tema pagendamisest ka sealt. Vana jälitatud hing teadis vaevalt, kuhu pöörata. Korraks mõtles ta koguni Pennsylvaniasse minekule — selle järgi võib kujutella ta meeleheite suurus. 1754. a. märtsikuu veetis ta „mugavat hauda“ otsides Genfi naabruses, kus ta oleks olnud varjatud Pariisi ja Berliini võistlevate ainuvalitsejate eest. Lõpuks ta ostis endale vana Les Délices'i nimelise mõisa, asus sinna aeda harima ja tervist taastama. Ja sel ajal, mil ta elu paistis mõõnavat rauklusse, alles algas ta õilsaimate ning suurimate teoste periood.

5. Les Délices. *Essee kombeist.*

Mis oli ta uue maapao põhjuseks? See, et ta Berliinis oli ilmutanud „kõige kõrgelennulisema, mahu-

1) *Diatriib* — antiikse kirjanduse liik: populaar-filosoofiline vestlus; sõimukiri, sõimukõne, kibe arvustus.
Tõlk.

2) *La Pucelle d'Orléans* — Voltaire'i friivoolsevõitu epos Orléans'i neitsist.
Tõlk.

kama, iseloomustavama ja julgema oma teoseist“. Selle pealkiri moodustas üsna tõhusa osa teosest: *Essee rahvaste kombeist ja vaimust ja ajaloo tähtsamaist sündmustest Karl Suurest kuni Louis XIII-ni*. Tööd oli ta alustanud juba Cirey's Mme du Chatelet' jaoks, kannustatud senise ajalookäsitluse eitamisest.

Ajalugu on „vana kalender“, oli ta öelnud. „Mis jaoks on mul, oma mõisas elaval prantslannal, vaja teada, et Egil järgnes Haakonile Rootsis ja et Ottoman oli Ortogruli poeg? Olen lugenud rõõmuga kreeklaste ja roomlaste ajalugusid; need pakkusid mulle teatud paeluvaid pilte. Aga ma pole kunagi suutnud lõpuni lugeda mõne uusaegse rahva pikka ajalugu. Vaevalt näen seal muud kui segadikku; tillukest sündmuste parve ilma seotuse ja korrata, tuhat lahingut, mis midagi ei otsusta. Ma loobusin õpingust, mis vaimu ainult koormab teda valgustamata.“

Voltaire jagas seda arvamust ja laskis oma Kohtlast öelda: „Ajalugu pole muud kui roimade ja õnnestuste kirjeldus.“ Aga ta avaldas Mme du Chatelet'le lootust, et pääsetee leitakse filosoofiat ajalookäsitluse rakendades ja püüdes jälgida inimvaimu ajalugu poliitiliste sündmuste voolu taga. „Ainult filosoofid peaksid kirjutama ajalugu,“ ütles ta. „Kõigi rahvaste juures moonutavad ajalugu muinaslood, kuni viimaks filosoofia saabub inimest valgustama. Aga kui ta lõpuks jõuab sesse hämarusse, ta leiab inimvaimu nii pimestatud sajandeid kestnud eksimustest, et vaevalt suudab ta silmi avada; ta leiab tseremooniaid, tõiку ja mälestussambaid, mis on kokku kuhjatud valede tõestamiseks.“ „Ajalugu“, järeldeb ta, „pole lõpuks muud midagi kui hulk trikke, mida me teeme surnutega.“ Me moonutame minevikku, et see sobiks meie tulevikusoovega, ja lõpuks „ajalugu tõestab, et ajalugu võib kõike tõestada.“

Nagu kullaotsija töötas Voltaire, et leida selles „pettuse Mississipis“ tõeteri inimsoo tegeliku ajaloo kohta. Aasta aasta järele tegeles ta ettevalmistavate uurimustega: *Venemaa ajalugu*, *Karl XII ajalugu*, *Louis XIV sajand* ja *Louis XIII ajajärk*. Neid ülesandeid täites kujundas ta endas selle vaimse südame-tunnistuse, mis orjastab inimest, et teha tast geeniuust. „Jesuiit père Daniel, kes kirjutas mingi *Prantsusmaa ajaloo*, oli lasknud Pariisi Kuninglikus Raamatu-kogus enda ette asetada 1200 köidet ürikuid ja käsi-kirju. Ta sirvis neid umbes tunni; ja siis, pöörates isa Tournemine'i, Voltaire'i endise õpetaja poole, lõi asjale käega, seletades, et see materjal on „kasutu vana paber, mida pole üldse vaja ajaloo kirjutamiseks.“ Voltaire toimis teisiti: ta luges kõike, mida oma teema kohta kätte sai; ta puuris sadu memuaarideköiteid, ta kirjutas sadu kirju tähtsaid sündmusi kaasa elanuile, ja isegi pärast teose ilmumist jätkas ta uurimist ja iga uue trüki parandamist.

Aga see materjalikogumine oli ainult eeltöö; vaja oli uut valiku- ja korrastamismeetodit. Ainult tõika-dest ei piisa — isegi siis mitte, kui nad on tõigad, nagu juhtub harukorral. Voltaire otsis ühendavat printsiipi, mille abil oleks võinud kogu Euroopa tsivilisatsiooni ajalugu lükkida ühele niidile, ja ta arvas selle leidvat kultuuriloos. „Lahingud ja revolutsioonid moodustavad tühiseima osa minu kavast; eskadronid ja pataljonid, kes võidavad või lüüa saavad, võetud ja tagasivõetud linnad, need on samad kogu ajaloos.... Luutke kunstid ja vaimu edukäik, ja te ei leia midagi“ ühestki ajastust, „mis on küllalt tähtis järelpõlve tähelepanu paeluma.“ „Ma ei taha kirjutada sõdade, vaid seltskondliku elu ajalugu; ja teha kindlaks, kuidas inimesed elasid oma perekonnis ja mis-suguseid kunste nad üheskoos harisid.... Minu ese-

meks on inimvaimu ajalugu, ja mitte tähtsuseta tõikade detailid; ega huvita mind ka suurte isandate ajalugu.“ See kuningate hülgamine ajaloost oli osa demokraatlikust vastuhakust, mis lõpuks heitis nad troonilt; *Essee kombeist* oli Bourbonide troonilt tõukamise algus.

Ja nii lõi ta esimese ajaloo filosoofia — esimese süstemaatilise katse jälgida loomulikkude põhjustamiste voolu Euroopa vaimu arengus. Sellist eksperimenti võis oodata järgnevat üleloomulike seletuste hülgamisele; seni kui teoloogia teed ei andnud, ei leidnud ajalugu oma sõiduvett. Buckle'i hinnangu järgi Voltaire pani aluse moodsele ajalooteadusele; Gibbon, Niebuhr, Buckle ja Grote ¹⁾ olid ta tänulikud laenuhised ning järglased. Ta oli neile kõigile *caput Nili* (Niiluse algus) ja on praegugi veel ületamata sel alal, mida ta esimesena uuris.

Kuid millega põhjustas Voltaire'i parim raamat autori pagendamise? Seega, et ta tõtt öeldes solvas kõiki. Eriti raevustas ta vaimulikkonda hiljemini Gibboni poolt arendatud vaatega, et paganluse kiire vallutamise ristiusu poolt lõhkus Rooma riiki sisemiselt ja tegi ta kergesti-võidetavaks saagiks sissetungivaile ja sisserändavaile barbareile. Ta raevustas neid edasi veel tavalisest palju vähem ruumi andes juudi ja ristiusu ajaloole ja kõneldes Hiinast, Indiast, Pärsiast ja nende usundeist marsielaniku erapooletusega. Tema uuelts vaatekohalt ilmus uus määratu maailm; iga dogma muutus relatiivseks; lõpmatu Idamaa omandas osaltki need proportsioonid, mida talle annab maateadus; Euroopa muutus äkki teadlikuks sellest, et ta on üksnes katsetav poolsaar, külgnedes mandrile ja kultuurile, mis on suuremad kui tema omad. Kuidas

¹⁾ Tuntud inglise ja saksa ajaloolasi XVIII-st ja XIX-st sajandist. Tõlk.

võis eurooplasele andestada nii mittepatriootilist avastust? Ja kuningas otsustas, et prantslane, kes julges end pidada esijoones inimeseks ja alles teises järjekorras prantslaseks, ei tohi iial asetada oma jalga uuesti Prantsusmaa pinnale.

6. Ferney. *Candide*.

Les Délices osutus ajutiseks koduks, keskuseks, kust Voltaire võis ümber vaadata püsivama ulualuse järele. Ta leidis selle 1758. a. Ferney juures, Šveitsi pinnal Prantsusmaa piiri lähedal. Siin oli ta kindlustatud Prantsuse võimu eest, siin oli aga ka Prantsusmaa lähedal redupaigana, kui Šveitsi valitsus oleks pidanud teda tülitama. See viimne kohavahetus lõpetas ta „Wanderjahre“¹⁾. Ta ebakorrapäraseid siiasinna sõidud ei johtunud ainult ta närvilisest rahu- tusest; nad peegeldasid niisamuti ta kõikpaikset kindlusetust jälitamise ees; alles kuuekümne nelja aastaselt leidis ta maja, mis võis lõpuks olla talle koduks. Tal ei olnud naist, aga tal oli õetütar — mis ongi parem geniaalsele mehele.

Ta oli õnnelik oma aias viljapuid istutades, mille õitsemist ta ei võinud loota oma eluajal. Kui üks imetleja kiitis tööd, mida ta oli teinud järelepõlvile, ta vastas: „Jah, olen istutanud 4000 puud.“ Tal oli lahke sõna igäühe jaoks, aga teda võidi provotseerida ka teravale toonile. Kord küsis ta ühelt külastajalt, kust see tuleb. „Härä Halleri“²⁾ juurest.“ „Ta on suur mees“, ütles Voltaire, „suur luuletaja, suur loo-

1) *W a n d e r j a h r e* — rännuaastad. Durant mõtleb siin nähtavasti keskaegsete tsunftisellide rännuaastaile kui ka Goethe kuulsale samanimelisele romaanile *Wilhelm Meisters Wanderjahre* (Wilhelm Meisteri rännuaastad). Tõlk.

2) *H a l l e r*, Albrecht v. (1708—77) — šveitsi kirjanik ning loodusteadlane. Tõlk.

dusteadlane, suur filosoof, peaaegu universaalne geenius.“ „See, mis te ütlete, monsieur, on seda imesteldavam, et härra Haller ei hinda teid niisama õiglaselt.“ „Ah“, ütles Voltaire, „võib-olla eksime mõlemad.“

Ferney muutus nüüd maailma vaimseks pealinaks. Iga õpetlane või valgustatud valitseja tegi siia oma austuskülastuse, olgu isiklikult, olgu kirja teel. Siia tulid skeptilised preestrid, liberaalsed aristokraadid, õpetatud daamid. Siia tulid Gibbon ja Boswell Inglismaalt; siia tulid d'Alembert, Helvetius ja teised valgustuse mässumehed; ja loendamatud teised. Lõpuks muutus isegi Voltaire'ile liiga kulukaks lõputu külalistehulga ülalpidamine; ta kaebas end muutuvas Euroopa hotelliperemeheks.

Sellele kestvale vastuvõtluslahkusele lisandus suurim ning teravmeelseim kirjavahetus, mida maailma iial on näinud. Kirju saabus igasuguseilt ja igasuguse seisukohaga inimesilt. Keegi saksa pürjermeister esitas usaldava küsimuse, „kas on Jumalat või mitte“, ja palus Voltaire'i vastust lähema postiga. Gustav III Rootsist, kes oli meelitatud mõnest Voltaire'i Põhjamaale heidetud pilgust, kõneles, et see julgustab neid seal oma parimat taotlema. Taani Kristian VII õigustas end, et ta korruga ei teostanud kõiki reforme. Venemaa Katariina II saatis talle ilusaid kingitusi, kirjutas sageli ja avaldas lootust, et ta pole koormav. Isegi Friedrich pööras pärast mossitamisaastat tagasi austajate parve ja uuendas kirjavahetust Ferney kuningaga.

Kes oleks oodanud, et nii rõõmsast võõrustajast saab pessimismi tõlgitseja? Oma nooruses, priiskajana Pariisi salongides, oli ta näinud elu päikesekamat poolt, hoolimata Bastille'st; aga isegi neil muretuil päevil ta oli mässelnud selle ebaloomuliku optimismi vastu, mille Leibniz oli käibeale lasknud. Ühele

noorele tulipeale, kes ründas teda trükisõnas ja võitles ühes Leibniz'iga ¹⁾ arvamuse eest, et meie oma on „parim kõigist võimalikest maailmst“, Voltaire kirjutas: „Kui Teie näitaksite värsis või muul kujul, mispärast inimesed lõikavad üksteise kõrisid selles parimas võimalikest maailmst, ma oleksin Teile äärmiselt tänulik.“

Tagakiusamised ja pettumused olid ära kulutanud ta usu ellu ja ta kogemused Berliinis ja Frankfurdis olid nüristanud ta lootused. Aga kõige enam kannatasid ta usk ja lootus, kui 1755. a. novembris saabusid teated õudsest maavärisemisest Lissabonis, milles 30 000 inimest hukkus. Maavärisemine oli kõigi pühakute päeval. Kirikud olid täis palvetajaid ja surm, leides oma vaenlased suletud ruumes, pidas rikkalikku lõikust. Voltaire oli tõsiselt kokkunud ja raevutses,

¹⁾ Gottfried Wilhelm Leibniz (1646—1716), XVII sajandi suurim saksa filosoof ning kuulus matemaatik (üks infinitesimaalarvutuse leiutajaid). Leibniz'i filosoofiat iseloomustab individualismi ja spiritualismi rõhutamine. Tõeliselt ei eksisteeri mitte materiaalsed aatomid, vaid ruumitud vaimsed jõuühikud — monaadid. Lugematute monaadide tegevus seisneb kujutlemises. Sealjuures erinevad monaadid üksteisest kujutluste selgusastmelt. Mineraalide ja taimede monaadid on otsekui „magavad monaadid“ oma teadvuseta kujutlustega. Neile järgnevad teadvuse saavutanud monaadid (hinged) ja eneseteadvuseni jõudnud monaadid (vaimud). Jumala monaadis saavutab kujutlusvõime suurima selguse ja teadvus-avaruse. Iga monaad esindab kõiki teisi ja peegeldab mikrokosmosena kogu olevat. Monaadid ei saa mingil viisil üksteist mõjutada, küll aga valitseb nende vahel teatud kujutluste-harmonia, mis Jumala poolt on nii seatud („prestableeritud harmonia“). Meie maailm on L-i arvates parim võimalikest, sest kui oleks tarkus pidanud seda taipama, tema headus seda tahtma ja kõikvõimsus teostama. Ometi on maailmas valu, mis paratamatult on tingitud üksikasjade piiratusest. Leibniz on mõjutanud paljusid filosoofe, kes rõhutavad inimvaimu põhilist aktiivsust ja terviklust, muude seas Kant'i, Fichte't, Lotze't, Teichmüller'it jt. Tõlk.

kui kuulis, et prantsuse vaimulikud kujutavad õnnetust kui karistust Lissaboni elanike pattude eest. Ta purskas end välja kirglikus poemis, kus ta jõuliselt väljendas vana dilemmat: Jumal kas suudab vältida kurja ja ei taha — või ta tahab seda vältida ja ei suuda. Teda ei rahuldanud Spinoza vastus, et hea ja kuri on inimlikud mõisted, universumile rakendamatud, ja et meie tragöödiad on tühised igaviku vaatekohalt.

„Suurest kõiksusest nõrk olen killuke vaid,
Aga ellu neet aistivad loomad siin kõik,
Sama seaduse ikkes kes ilmale tuln'd,
Samu kannavad piinu ja surevad kord.
Oma kokkunud saaki on küüned löönd kull,
Nokal verisel pekslevaid jäsemeid sööb.
Talle hea näib nüüd kõik. Aga siis omakord
Terav kotkanokk kulli ju tükeldab pea.
Uhket kotkastki haavab kord laskuri kuul.
Tandri tolmu kord veriselt suigub see mees,
Kaassurijate hunnikul haavaga maas
Saagiks õudseks taas kiskjaile lindele ta.
Igas üksikus liikmes nii oigab maailm.
Sündind üksteise piinajaiks, tapjaiks on kõik.
Kuidas jultute öelda sest kaosest siin:
Iga üksiku piinust saab kokku üldõnn!“

Mõned kuud hiljem puhkes Seitsmeaastane sõda. Voltaire nägi selles hullumeelsust ja enesetapmist, Euroopa laastamist seks, et otsustada küsimust, kas Inglismaa või Prantsusmaa võidab „mõned aarid lund“ Kanadas. Kõige krooniks ilmus Jean Jacques Rousseau avalik vastus Lissaboni-poemi kohta. Rousseau ütles, et inimesed ise on süüdi õnnetuses; kui me elaksime väljas põldudel ja mitte linnus, siis me ei hukkuks nii suurel arvul; kui me elaksime lageda taeva

all ja mitte majus, siis majad ei langeks meile kaela. Voltaire'i hämmastuseks võitis populaarsuse see sügav teodiike ¹⁾; ja vihane oma nime tolmupaiskamise pärast sellise Don Quijote poolt, ta pööras Rousseau vastu „hirmsaima intellektuaalse relva, mida inimesed iial on sepitsenud, Voltaire'i pilke“. Kolme päeva jooksul a. 1757 ta kirjutas *Candide*'i.

Iial polnud pessimismi kasuks nii rõõmsalt argumenteeritud; iial polnud nii südamest naerma pandud inimesi, sellal kui nad pidid õppima, et maailm on hädaorg. Ja harva on jutustatud mõnd lugu nii lihtse ning varjatud kunstiga. See on puhas jutustus ja dialoog, mida ei polsterda ükski kirjeldus; ja sündmustik on mässukalt kiire. „Voltaire'i sõrmede vahel“, ütleb Anatole France, „sulg jookseb ja naerab.“ See on võib-olla parim novell kogu maailmakirjanduses.

Candide, nagu juba ta nimi näitab ²⁾, on lihtne ja aus noormees, suure paruni Thunder-Ten-Tronckh'i poeg Vestfaalist, õpetatud Panglossi õpilane.

„Pangloss õpetas metafüüsiko-teoloogo-kosmolo-ogaroloogiat „On tõestatud,“ kõneles ta, „et asjad ei või olla teisiti: kuna kõik on tehtud teatavaks otstarbeks, on kõige otstarve tingimata kõige parem. Pandagu hästi tähele, et ninad on tehtud prillide kandmiseks. . . . Jalad on nähtavasti loodud seks, et kanda jalanõusid Kivid on . . . et neist lossisid ehitada . . . ja kuna sead on tehtud söömiseks, sööme me terve aasta läbi sealiha. Järgneb, et need, kes väitnud on, et kõik on hea, on öelnud rumaluse; oleks pidanud öeldama, et kõik on kõige parem.““

Sellal kui Pangloss dotseerib, Bulgaaria armee ründab lossi. Candide aga vangistatakse ja tehakse sõduriks.

„Ta pannakse pöörama paremale, vasakule, tõstma kepi-

1) Teodiike — „Jumala õigustamine“. Katse lepitada kurja olemasolu Jumala kõikvõimsuse ja headusega.

Tõlk.

2) *Candide* — siiras, aus.

Tõlk.

kest, alla laskma kepikest, püssi palgesse seadma, laskma, sammu kiirustama, ja talle antakse kolmkümmend kepihoopi; järgmisel päeval ta teeb harjutust paremini ja saab ainult kakskümmend hoopi; kolmandal päeval antakse neid talle veel üksnes kümme, ja seltsimehed peavad teda imeks.

Imestusest kangele Candide'ile ei selgunud veel küllaldaselt, kuidasviisi oli ta kangelane; ta leidis ühe kauni kevadpäeva, et jalutama minna, otsesihis kõndides ja arvates, et inimsoo kui loomasoo eesõigus on oma jalgu tarvitada oma meelt mööda. Ta ei olnud veel kaht penikoormatki käinud, kui ilmub neli kuue jala pikkust kangelast, kes ta juurde jõuavad, ta kinni köidavad ja vangiurka viivad. Temalt küsiti kohtukorras, mida ta enam armastab, kas vitsutatud olla kolmkümmend kuus korda terve rügemendi poolt või korraga saada kaksteistkümmend tinakuuli pähe. Küll ütles ta, et soovid on vabad ja et ta ei taha üht ega teist; valik pidi ometi tehtama. Jumala anni tõttu, mida kutsutakse vabaduseks, otsustas ta kolmekümnekuuekordse kadalipu kasuks.“

Candide pääseb põgenema, asub Lissaboni sõitmi-seks laevale ja pardal kohtab professor Panglossiga, kes jutustab, kuidas parun ja paruniproua tapeti ja loss purustati. „Kõik see oli möödapääsmatu“, ütleb ta lõpetades, „ja üksikute õnnetused kujundavad üldise heaolu, niiviisi et mida enam on üksikute õnnetusi, seda parem on kõik.“ Nad saabuvad Lissaboni just parajal ajal, et sattuda maavärisemise keerisesse. Kui see on möödas, nad jutustavad teineteisele oma seiklusi ja kannatusi, mispeale üks vana ümmardaja neile kinnitab, et nende kannatused pole midagi võrreldes tema omadega. „Sada korda tahtsin end tappa, kuid armastasin ikka veel elu... See naeruväärt nõrkus on võib-olla üks meie kõige hukatuslikumaist kalduvustest. Sest kas on veel midagi lollimat kui tahta lõpmata kanda koormat, mida alati soovitakse maha heita?“ Või nagu üks teine tegelaskuju ütleb: „On õige, et üldiselt võttes on gondoljeeri saatus eelistatav doodži omale, kuid arvan vahet nõnda tühiseks, et vaeva ei tasu seda arutleda.“

Põgenedes inkvisitsiooni eest läheb Candide Para-

guaisse, kus „kõik kuulub... jesuiidi paatritele, rahvale aga mitte kui midagi; see on mõistuse ja õigluse meistriteos“. Hollandi asumaal kohtab ta neegriga, kel on üks käsi, üks jalg ja riiete asemel kaltsud. „Kui me suhkrutehastes töötame ja kui ratas meilt sõrme ära napsab, lõigatakse meil käsi maha; kui me põgeneda tahame, lõigatakse maha meil jalg; olen mõlemas olukorras olnud. Selle hinnaga söötegi te Euroopas suhkrut.“ Candide leiab palju puhast kulda uurimata sisemaal. Ta pöörab tagasi rannale ja rendib laeva sõiduks Prantsusmaale. Kuid kapten purjetab kulлага minema ja jätab Candide'i kaile filosoferima. Vähesega, mis talle on jäänud, Candide tasub ülesõidu eest Bordeaux'sse mineval laeval. Ja pardal alustab ta juttu Martiniga, ühe vana targaga.

„Kas usute,“ ütles Candide, „et inimesed oleksid vastastikku end alati nottinud, nagu nad seda tänapäev teevad, et nad alati on olnud valelikud, petised, sõnamurdjad, tänamatud, röövliid, nõrgad, eblakad, arad, maiad, joodikud, ihnsad, auahned, verejanulised, laimajad, ulakombelised, fanaatilised, silmakirjalikud ja rumalad?“ — „Kas usute,“ ütles Martin, „et jahikullid on alati tuvisid söönud, kui nad neid on leidnud?“ — „Jah, kahtlemata,“ sõnas Candide. „Säh sulle siis,“ ütles Martin, „kui jahikullidel on alati olnud samasugune iseloom, miks tahate, et inimesed oleksid oma iseloomu muutnud?“ — „Oh,“ ütles Candide, „on ikkagi vahet, sest vaba tahtejõud...“ Nõnda arutledes jõudsid nad Bordeaux'sse.“

Me ei saa siin jälgida Candide'i läbi ta ülejäänud juhtumuste, mis moodustavad ülemeeliku kommentaari keskaegse teoloogia ja Leibniz'i optimismi raskeile kohtadele. Kannatanud mitmesuguseid pahesid mitmesuguste inimeste keskel, Candide asub talunikuna Türgimaale; ja lugu sulgub lõppdialoogiga õpetaja ja õpilase vahel:

„Pangloss pajatas vahel Candide'ile: „Kõik sündmused on sidevuses ses võimalikkudest maailmadest kõige paremas; sest lõpuks, kui teid poleks kaunist lossist minema kihuta-

tud . . . , kui poleks te inkvisitsiooni alla sattunud, poleks te jalgsi mööda Ameerikat rännanud, . . . poleks te . . . kõiki . . . kaotanud, ei sööks te siin sissekeedetud tsedratosid ega pistaatsia vilju.“ — „Hästi öeldud,“ kostis Candide, „kuid me peame oma aeda harima.““

7. Entsüklopeedia ja filosoofiline sõnastik.

Nii jumalakartmatu raamatu kui *Candide*'i populaarsus annab meile aimu ajajärgu vaimust. Louis XIV aja õuekultuur, hoolimata mõjukaist piiskopest, kes selles nii kõnekat osa etendasid, oli õpetanud dogmade ja pärimuste üle naerma. Reformatsiooni ebaõnnestumine Prantsusmaal võttis prantslastelt kesktee-võimused paavsti ilmeksimatuse ja uskmatus vahel. Ja samal ajal kui saksa ja inglise vaim tasa liikus religiooses arengus, prantsuse vaim hüppas sellest kuumast usust, mis oli nottinud hugenotte, külma vaenu, millega La Mettrie, Helvetius, Holbach ja Diderot ründasid oma isade religiooni. Vaadelgem hetkeks seda intellektuaalset ümbrust, milles liikus ja elas Voltaire vanemas eas.

La Mettrie (1709—1751) oli sõjaväearst, kes oma koha kaotas *Hinge loodusloo* kirjutamisega ja pagendamise au võitis teosega *Inimene masin*. Ta läks pelgu Friedrichi õue juurde, kes oli ise mõnel määral vabamõtleja ja püüdis omada uusimat Pariisi kultuurist. La Mettrie võttis uuesti üles mehaanilisuse idee, mis Descartes oli langeda lasknud otsekui poiss, kes on oma sõrmed põletanud; ja ta kuulutas julgelt, et kogu maailm, inimene välja arvamata, on masin. Hing on aineeline ja aine hingeline, aga mis nad ka ei oleks, nad mõjuvad teineteisesse, kasvavad ja kõdunevad koos viisil, mis ei luba vähimatki kahtlust nende olemusliku samasuse ja vastastikuse olenevuse suhtes. Kui hing oleks puhas vaim, kuidas võiks siis vaimustus soojendada keha või palavik kehas

häärida vaimseid protsesse? Kõik organismid on arenenud ühisest ürgeost organismi ja ümbruse vastastikuse mõju tõttu. Põhjuseks, mispärast loomad on arukad, taimed aga mitte, on asjaolu, et loomad liiguvad ise oma toidu saamiseks, taimed aga lepivad nende juurde tulevaga. Inimese arukus on seepärast kõrgeim, et tal on suurimad vajadused ja avaraim liikuvus; „olendid ilma vajadusteta on ühtlasi ilma vaimuta“.

Kuigi La Mettrie pagendati nende arvamuste pärast, Helvetius (1715—1771), kes võttis nad aluseks oma raamatule *Inimesest*, muutus üheks Prantsusmaa rikkaimaks meheks ja saavutas kõrge koha ja au. Nagu La Mettrie juures ateismi metafüüsikat, nii näeme siin ateismi eetikat. Iga tegu määrab egoism, enesearmastus; „isegi kangelane järgib tundmust, mis temale on seotud suurima lõbuga“, ja „voorus on pikksilmaga varustatud egoism“. Südametunnistus pole Jumala hääl, vaid politseihiir; see on sete keeldude voolust, mille on valanud kasvava hinge üle vanemad, õpetajad ja trükisõna. Kõlblust ei tule rajada teoloogiale, vaid sotsioloogiale; hüvet määraku seltskonna muutlikud vajadused ja mitte muutumatud ilmutised või dogmad.

Suurimaks kujukaks selles rühmas oli Denis Diderot (1713—1784). Tema ideid on väljendatud mitmesuguseis fragmendes ta enda sulest ja parun Holbach'i (1723—1789) *Looduse süsteemis*. Holbach'i salong oli Diderot' ringi keskuseks. „Kui me läheksime tagasi kõigi algeteni“, ütleb Holbach, „me näeksime, et teadmatus ja hiir on loonud jumalad; et tuju, fanatism või pettus on neid ilustanud või moonutanud; et nõtrus neid kummardab; et kergeusklikus neid säilitab; ja et komme austab ja vägi-

vallavalitsus toetab neid, et oma huvides kasutada inimeste pimedust.“ Usk Jumalasse, ütleb Diderot, on seotud alistumisega autokraatialle (isevalitsusele); mõlemad tõusevad ja langevad koos; ja „inimesed ei saa enne vabaks, kui viimne kuningas on poodud viimse preestri soolika-

Denis Diderot.

tega“. Maailm saavutab oma pärisosa alles siis, kui taevas on hävitatud. Materialism on võib-olla maailma ülilihtsustamine — tõenäoliselt läbib elu kogu mateeria ja teadvuse ühtsust on võimatu tagasi viia mateeriale ja liikumisele; aga materialism on hea relv kiriku vastu ja teda tuleb kasutada parema leidmiseni. Seni tuleb levitada

teadmisi ja õhutada käsitööd; käsitöö edendab rahu ja teadmine loob uue ning loomuliku kõlbluse.

Need olid ideed, mille levitamiseks Diderot ja d'Alembert töötasid suure *Encyclopédie* kallal, mida nad köitekaupa välja andsid 1752. aastast kuni 1772. aastani. Kirik keelustas esimesed köited; ja kui opositsioon kasvas, jätsid Diderot' seltsimehed ta maha. Aga ta jätkas oma tööd ägedalt, kihutatud vihast. „Ma ei tunne midagi nii kõlvatut“, ütles ta, „kui teoloogide segased deklamatsioonid mõistuse vastu. Neid kuuldes peaks uskuma, et inimesed ei või pöörata ristiusu rüppe teisiti kui veisekari talli.“ See oli mõistuse ajastu; need mehed ei kahelnud iial, et aru on igasuguse tõe ja hüve viimne inimlik kriteerium. Vabastage mõistus, ütlesid nad, ja ta loob väheste põlvete jooksul Utopia. Diderot ei aimanud, et erootiline ja neurootiline Jean Jacques Rousseau (1712—1778), keda ta äsja oli tutvustanud Pariisis, kandis oma peas või südames revolutsiooni seemet selle mõistusevalitsuse vastu, seda revolutsiooni seemet, mis Immanuel Kant'i salapärase õpetustega varustatult pidi varsti võitma iga filosoofia kantsi.

On küllalt loomulik, et Voltaire, kes huvitus kõigest ja sekka lõi igas lahingus, kuulus mõnd aega entsüklopedistide ringi. Neil oli rõõm teda oma juhiks hüüda ja talle meeldis nende viiruk, kuigi nende mõned ideed vajasis veidi ehtimist. Nad palusid teda artikleid kirjutada nende hiigelüritusele ja ta täitis seda soovi selle kerguse ja viljakusega, mis neile meeldis. Kui ta oli lõpetanud selle töö, ta asus tegema mingit oma entsüklopeediat, mida ta nimetas *Filosoofiliseks sõnastikuks*. Enneolematu julgusega võttis ta teema teema järele, nagu alfabeet neid sisendas, ja valas iga pealkirja all välja osa oma ammutamatuist

teaduse ja tarkuse tagavaradest. Kujutelge inimest, kes kirjutab kõigest ja ikka klassilist, midagi, mis Voltaire'i jutustuste kõrval on ta teoseist soravaim ja vaimukaim. Iga artikkel on eeskujulik lühiduselt, selguselt ja teravmeelsuselt. „Mõned inimesed võivad olla laialivalguvad ainsas väikeses köites; Voltaire on tihe läbi saja.“ Siin Voltaire tõestab lõplikult, et ta on filosoof.

Nagu Bacon, Descartes, Locke ja teised uusaegsed filosoofid, algab ta kahtluse ja (oletatava) puhta tahvliga. Ta hülgab kõik filosoofilised süsteemid ja kahtlustab, „iga filosoofilise sekti pead, et ta on olnud pisut soolapuhuja“. „Mida kaugemale ma jõuan, seda enam veendun mõttes, et metafüüsika süsteemid on filosoofele sama mis romaanid naistele.“ Ainul šarlatanid teavad kindlasti. Me ei tea midagi esimestest printsiipidest. Tõesti veider on defineerida Jumalat, ingleid ja vaimu ja teada täpselt, kuidas Jumal on kujundanud maailma, kui me isegi ei tea, kuidas toimub meie käte tahtlik liigutamine. „Kahtlus pole just mugav seisund, aga täiskindlus on naeruväärne.“

Ta jutustab loo *Heast brahmiinist*, kes ütleb:

„„Tahaksin, et ma poleks sündinud.“

„Mispärast?“ küsisin ma.

„Seepärast“, vastas ta, „et olen uurinud need nelikümmend aastat ja leian, et see on kaotatud aeg Ma usun, et olen koostatud materiast, kuid ma pole kunagi suutnud endale rahuldavalt vastata, mis tekitab mõtteid. Ma ei tea isegi, kas mu arusaamine on niisama lihtne võime kui käimis- või seedimisvõime, või mõtlen ma oma peaga samal viisil, millega ma haaran asja oma kätega Ma kõnelen palju, aga pärast rääkimist jään hämmeldusse ja häbenen oma sõnu.“

Samal päeval keskustlesin ühe vana naisega, tema naabriga. Küsisin, kas ta on iial olnud õnnetu, et ta ei tea, kuidas on loodud ta hing? Ta ei mõistnud isegi mu küsimust. Ta polnud lühimatki hetke oma elus mõelnud neile asjule, millega hea brahmiin oli ennast nii vaevanud

Hämmastatud selle naise õnnest, ma läksin tagasi oma filosoofi juurde ja kõnetasin teda nõnda:

„Kas sa ei häbene olla nii vilets, kui su lähimas naabrus on üks vana automaat, kes midagi ei mõtle ja elab õnnelikult?“

„Sul on õigus,“ vastas ta. „Olen endale tuhat korda öelnud, et oleksin õnnelik, kui oleksin ainult niisama kohtlane kui mu vana naaber; ja ometi ei ihalda ma seda õnne.“

See brahmiini vastus mõjus minusse sügavamini kui kõik eelnenu.“

Mis sellest, kui filosoofia lõpptulemuseks on täielik kahtlus, Montaigne'i *que sais je?* (mis ma tean?)! Ta on ikkagi inimese riskantseist üritustest suurim ja õilsaim. Rahuldugem mõõdukate edusammudega teadmises, selle asemel et aina kududa uusi süsteeme petliku fantaasia abil.

„Me ei tohi öelda, alakem uute printsiipide leiutamise, mille abil võiksimme kõike seletada; pigemini öelgem, et analüüsigem asjaolusid täpselt ja püüdkem siis suure ettevaatlikkusega otsustada, kas nad sobivad mingisuguse printsiibiga.... Kantsler Bacon näitas teed, mida teadus peab minema.... Aga siis ilmus Descartes ja tegi just vastupidist sellele, mida ta oleks pidanud tegema; looduse uurimise asemel tahtis ta teda divinatoorselt (ilmutuslikult) haarata.... Parim matemaatikuist lõi filosoofias ainult minusjutte.... Meil on võimalik arvutada, kaaluda, mõõta, vaadelda — see on loodusefilosoofia, peaaegu kõik muu on kimäär.“

8. *Écrasez l'Infâme* ¹⁾.

Tavalistes tingimustes poleks Voltaire tõenäoliselt iial üle läinud oma heakombelise skeptitsismi filosoofilisest rahust hilisemate aastate tuliseile tülüküsimustele. Aristokraatsed ringkonnad, kus ta liikus, nõustusid nii meeeldi ta vaatepunktiga, et polnud mingit ajet poleemikaks; isegi preestrid naeratasid koos temaga usuraskuste üle ja kardinalid kaalusid, kas, kõigest hoolimata, temast ei saaks head kaputsiini.

1) Purustage alatu!

Tõlk.

Missugused sündmused mõjutasid teda üle minema agnostitsismi¹⁾ viisakast pilkest kibedale kirikuvastasusele, mis ei nõustunud ühegi kompromissiga, vaid riskis halastamatu sõjaga kirikluse „alutuse purustamiseks“?

Mitte kaugel Ferney'st asetses Toulouse, Prantsusmaa suuruselt seitsmes linn. Voltaire'i päevil oli seal katoliku kleerusel piiramatu võim. Linn jäädvustas freskodes Nantes'i edikti (s. o. seaduse, mis oli andnud protestantidele usuvabaduse) tagasivõtmist, ja pühitses suure pühana pärtliöö verepulma. Ükski protestant ei tohtinud olla Toulouse'is advokaadiks, arstiks, apteekriks, koloniaalkaupmeheks, raamatukaupmeheks ega trükkaliks; niisamuti ei tohtinud katooliiklane pidada protestandist teenijat ega selli. 1748. a. määrati 3000-frangine rahatrahv ühele naisele, kes oli kasutanud protestandi ämmaemanda abi.

Nüüd aga juhtus, et Jean Calas'l, Toulouse'i protestandil, oli tütar, kes astus katoliku usku, ja poeg, kes poos enda üles, arvatavasti õnnetuste pärast äri-asjus. Toulouse'is kehtis seadus, et iga enesetapja tuli alasti asetada surnuraamile näoga allapoole, ja vedada nii läbi tänavate ja siis võllasse riputada. Selle vältimiseks palus isa sugulasi ja sõpru tunnistada loomulikku surma. Hiljem tekkis kuulujutt mõrvast. Hakati mõista andma, et isa on tapnud poja, ta katoliku usku pööramise takistamiseks. Calas vahistati, alistati piinamisele ja ta suri varsti pärast seda (1761. a). Ta ruineeritud ning jälitatud perekond põgenes Ferney'sse ja otsis Voltaire'ilt abi. Ta võttis nad oma majja, lohutas neid ja hämmastus sellest keskaegsest tagakiusamisloost, mis nad jutustasid.

¹⁾ A g n o s t i t s i s m — tunnetusteoreetiline hoiak, mis eitab kindla tõe teadmise võimalikkust. Tõlk.

Umbes samal ajal (1762. a.) juhtus surema Elizabeth Sirven. Jälle tekkis süüdistav kõmu, et ta on lükatud kaevu, just kui ta tahtnud teatavaks teha oma pööramist katoliku usku. Mõistusega kaalutelles oleks pidanud arvama, et heidutatud protestantlik vähemik vaevalt julgeks midagi sellist ja et seega kuulujutt ei pea paika. — 1765. a. La Barre'i nimeline kuueteistkümne-aastane noormees vahistati ja teda süüdistati krutsifikside (ristilöödud Kristuse kujutiste) purustamises. Piinamisel tunnistas ta oma süü üles; ta pea löödi maha ja keha heideti leekidesse massi kiiduavalduste saatel. Üks eksemplar Voltaire'i *Filosoofilist sõnastikku*, mis noormehe juurest leiti, põletati ühes temaga.

Peaaegu esimest korda elus Voltaire muutus täiesti tõsiseks. Kui d'Alembert, ühevõrra jälgust tundes riigi, kiriku ja rahva vastu, kirjutas, et pärast kõike olnud ta saab ainult irvitada iga asja üle, Voltaire vastas: „Praegu pole õige aeg naljatamiseks; nali ei sobi tapatalgutega.... Ons see filosoofia ja elurõõmu maa? See on pigemini Püha Pärtli verepulma maa.“ Nüüd võttis ta endale kuulsa juhtsõna: *écrasez l'infâme*, ja kihutas Prantsusmaa hinge üles kirikute kuritarvituste vastu. Ta hakkas purskama niisugust vaimset tuld ja väävlit, mis sulatas piiskopimütsid ja karjasekepid, murdis preesterkonna võimu ja aitas kummutada trooni. Oma sõpradele ja jüngeritele ta läkitas lahingukutse: „Tulge, vahva Diderot, kohkumatu d'Alembert, ühinege.... Ärge laske arutuid inimesi arukaid alistada, ja tulev põlv võlgneb teile tänu oma mõistuse ja vabaduse eest.“

Just selle kriisi ajal katsuti Voltaire'i ära osta. Mme de Pompadour'i kaudu pakuti talle kardinalikübarat tasuks kirikuga leppimise eest. Just nagu oleks mõne seotud keelepaeltega piiskopi valitsemine

võinud huvitada vaimumaaailma vaidlematut vürsti. Voltaire keeldus; ja nagu teine Cato ta hakkas kõiki oma kirju lõpetama sõnadega „Purustage alatu“. Ta läkitas maailma oma *Arutluse tolerantisusest* (sallivusest). Ta ütles, et ta taluks dogmade absurdsusi, kui vaimulikkond elaks ise oma jutluste järgi ja salliks eriarvamusi; kuid „peenused, millest evangeeliumis pole jälgegi, on veriste tülide allikaks ristiusu ajaloos“. „Inimene, kes mulle ütleb: ‚Usu nagu mina, või Jumal mõistab su hukka‘, ütleb varsti ‚Usu nagu mina, või ma mõrvan su.‘“ „Missuguse õigusega võib vabaduseks loodud olendit teine sundida uskuma nii nagu tema?“ „Ebausust ja teadmatuses koosnev fanatism on olnud kõigi sajandite haiguseks.“ Sellist kestvut rahu, mida anus abbé B. de St.-Pierre, võiks ainult siis teostada, kui inimesed õpiksid taluma üksteise filosoofilisi, poliitilisi ja religioosseid eriarvamusi. Esimeseks sammuks ühiskonna tervenemise poole oli selle kirikuvõimu hävitamine, milles juurdus sallimatus.

Arutlusele tolerantisusest järgnes kosetäis pamflette, jutustusi, dialooge, kirju, katekismusi, arvustusi, pilkelaule, jutlusi, luuletusi, muinasjutte, valme, kommentaare ja esseid Voltaire'i enda nime ja saja varjunime all, „kõige hämmastavam propagandasegu, mida iial keegi on tootnud“. Iial polnud keegi sõnastanud filosoofiat nii selgesti ega nii eluküllaselt. Voltaire kirjutab nii hästi, et ei märkagi, et ta kirjutab filosoofiat. Liiga tagasihoidlikult ütles ta iseendast: „Ma väljendun küllalt selgesti: olen nagu väikesed ojad, mis on läbipaistvad, sest et nad pole sügavad.“ Ja seetõttu loeti teda; varsti oli kõigil, isegi vaimulikel, ta lendlehti; mõnest neist müüdi 300 000 eksemplari, kuigi lugejaid oli sel ajal palju harvemini kui praegu. Iial ei olnud midagi sarnast nähtud kirjan-

duse ajaloos. „Paksud raamatud on moest,“ ütles ta. Ja nii saatis ta välja oma väikesi sõdureid, nädal nädala, kuu kuu järele, väsimata ja kõhelemata, üllatades maailma oma mõtte viljakusega ja oma seitsmekümne-aastase ea energiaga. Nagu Helvetius ütles, Voltaire oli ületanud Rubico ja seisis Rooma ees.

Ta algas piibli ehtsuse ja usaldatavuse „kõrgema kriitikaga“. Palju materjali võtab ta selleks Spinozalt, veel enam inglise deistidelt, kõige enam Bayle'i (1647—1706) *Kriitilisest sõnastikust*. Kuid missuguse sära ja tule omandavad nende materjalid tema käes! Ühe lendlehe nimeks on *Zapata küsimused*. Preestriseisuse kandidaat Zapata küsib süütult: Kuidas seletada, et juudid, keda me sadade kaupa põletame, olid nelja tuhande aasta jooksul Jumala valitud rahvaks?“ Ja ta läheb edasi küsimusi asetades, mis paljastavad sündmustiku ja kronoloogia järjekindlusetusi Vanas Testamendis. „Kui kaks kirikukogu panevad teineteise põlu alla, nagu seda sageli on juhtunud, kumb neist on eksimatu?“ Lõpuks „Zapata, vastust mitte saades, hakkas jutlustama Jumalast kõiges lihtsuses. Ta kuulutas inimestele ühist Isa, tasujat, karistajat ning andestajat. Ta vabastas tõe valedest ja eraldas religiooni fanatismist; ta õpetas ja teostas voo- rust. Ta oli leebe, sõbralik ja tagasihoidlik ja põletati Valladolidis armu aastal 1631.“

Filosoofilise sõnastiku artiklis *Prohvetlus* tsiteerib ta rabiin Isaac'i *Usu kaitsevalli* heebrea prohvetikuulutuste Jeesuse kohta rakendamise vastu. Nood olid ohtlikud ajad, kus oma arvamust pidi ütleva ilma teda ütlemata ja kus lühimaks teeks mingile eesmärgile oli pigemini iga muu kui otsejoon. Voltaire jälgib meeeldi Kreekast, Egiptusest ja Indiast pärinevaid kristlikke dogmasid ja müüte ja arvab, et seesugused ülevõtmised on suurel määral soodustanud

ristiusu edu Vana-maailmas. Artiklis *Religioon* ta küsib kavalasti: „Missugune religioon oleks kõige vähem põlatav peale meie religiooni, mis on kahtlemata ainus hea religioon?“ — ja järgnevais ridades kirjeldab usku ja kultust, mis on täiesti temaaegse katoliikluse vastand. „Ristiusk peab olema jumalik“, ütleb ta ühes oma liialdatuimas rünnakus, „sest ta on kestnud 1700 aastat, kuigi ta on täis kelmust ja mõtetust.“ Ta näitab, kuidas peaaegu kõigil vanaaegseil rahvail oli ristiusu omade sarnaseid müüte, ja rutakalt järeldab, et seega müüdid osutuvad preestrite leiutisteks. Ometi ta ei seo preestritega religiooni ennast, vaid teoloogiat. Väikesed eriarvamused teoloogias on olnud nii mõnegi kibeda tüli ja ususõja põhjuseks.

Kuid ei saa arvata, et Voltaire oleks olnud täiesti ilma religioonita. Ta hülgab ateismi nii otsustavalt, et mõned entsüklopedistid pöörasid ta vastu, öeldes: „Voltaire on vagatseja, ta usub Jumalasse.“ *Mitte-teadvas filosoofis* ta kaldub Spinoza panteismi poole, samas aga tõmbub sellest eemale kui peaaegu ateisimist. Diderot'le ta kirjutab:

„Kui ongi väga jultunud aimata, m i s Ta on ja m i s - p ä r a s t Ta on teinud kõik eksisteeriva, siis paistab mulle ometi väga jultunud eitada Ta eksistentsi.“

Ta juhib Holbach'i tähelepanu sellele, et juba ta raamatu tiitel *Looduse süsteem* vihjab jumalikule, korrastavale mõistusele. Teiselt poolt ta eitab julgesti imesid ja palvete üleloomulikku mõju.

„Tema Püha Majesteet Juhus otsustab kõik.“ Tõsine palve ei seisne loodusseaduse muutmise soovis, vaid loodusseaduse kui Jumala muutmatu tahte tunnustamises. Niisamuti ta eitab vaba tahet. Hinge suhtes ta on agnostik: „Neli tuhat köidet metafüüsikat ei selgita meile, mis on hing.“ Vana mehena tahaks ta uskuda surematusesse, kuid leiab selle raskeks.

„Keegi ei mõtle omistada surematut hinge kirbule; mispärast siis aga elevandile või ahvile või minu teenrile? . . . Laps sureb emaihus just sel hetkel, mil ta on hinge saanud. Kas ta tõuseb üles lootena, poisina või mehena? Selleks et üles tõusta — et olla sama isik, mis olite —, te peate omama värsket ning valmisolevat mälu, sest mälu on see, mis tingib isiku identsuse. Kuidas võidakse samaks jääda, kui kaotatakse mälu? . . . Mispärast meelitavad inimesed end mõttega, et neil ainuüksi on vaimne ning surematu hing? . . . Olen kindel, et kui paabulind võiks rääkida, ta uhkeldaks oma surematu hingega ja kinnitaks, et see asub ta hunnitus sabas.“

Ja samale varasemale mõtlemisviisile vastavalt ta hülgab usu surematusesse kui moraali vältimatusse toesse: vanad heebrealased olid just „valitud rahvana“ ilma selle usuta; ja Spinoza oli kõlbluse eeskuju.

Hilisemais aastais ta muutis oma arvamust. Ta hakkas tundma, et usk Jumalasse omab vähe moraalset väärtust, kui temaga ei kaasu usk igavesse tasusse või karistusse. Võib-olla on „lihtrahva (*la canaille*) jaoks tasuv ja karistav Jumal“ vajalik. Bayle oli küsinud, kas ateistidest koosnev ühiskond võib püsida. — Voltaire vastab: „Jah, kui nad on ühtlasi filosoofid.“ Ent inimesed on harva filosoofid. „Kui Jumal ei eksisteeriks, siis oleks vaja ta leiutada.“ „Ma hakkam enam ja enam rõhku panema õnnele ja elule kui tõele“ — selle doktriini tähelepandav antitsipatsioon¹⁾, keset valgustusaega, millega Immanuel Kant hiljem võitles valgustuse vastu. Ta kaitseb end taltsalt oma ateistidest-sõprade vastu; sõnastiku artiklis *Jumal* ta pöörab Holbach'i poole järgmiselt:

„Te ise ütlete, et usk Jumalasse . . . on hoidnud mõnd inimest ära roimast; sellest ükski piisab mulle. Kui see usk takistab ainult kümme mõrva, kümme laimust, siis peaks minu arvates kogu maailm teda tervitama. Te ütlete, et religioon on põhjustanud lugematuid õnnetusi; öelge pigemini ebausku, mis valitseb meie õnnetul Maal. See on õelaim

1) Antitsipatsioon — ette, enne aega võtmine, enneaegu saabunud nähtus. Tõlk.

vaenlane sellele õigele jumalateenimisele, mida väärrib Kõrgeim Olevus.“

See ebausuj ja religiooni eristamine on Voltaire'i juures põhiline. Ta tunnustab rõõmsasti mäejuhtluse teoloogiat ja juubeldab Jeesusele sõnadega, milleni vaevu ulatavad isegi pühakute ekstaasiga täidetud leheküljed. Ta kujutab Jeesust tarkade keskel nutmas roimade üle, mis tehakse tema nimel. Lõpuks ehitas ta oma kiriku, pühendusega: *Deo erexit Voltaire*¹⁾; ainsa kiriku Euroopas, nagu ta ütles, mis on ehitatud Jumala enda jaoks. Ta pöörab Jumala poole suurepärase palvega ja oma sõnastiku artiklis *Teist* seletab oma usku põhjalikult ja arusaadavalt:

„Teist on inimene, kes on kindlasti veendunud, et eksisteerib Kõrgeim Olevus, kes on niisama hea kui vägev ja on kujundanud kõik asjad...; kes karistab ilma julmuseta kõiki roimi ja tasub headusega kõiki vooruslikke tegusid... Selle printsiibi kaudu universumiga taas ühendatud, teist ei ühine ühegagi usulahkudest, mis kõik räägivad üksteisele vastu. Tema usund on vanim ja levinum; sest lihtne jumalaaustus eelnes kõigile maailmatarkuse süsteemidele. Ta kõneleb keelt, mida mõistavad kõik inimesed, kuigi nad ei mõista üksteist. Tal on vendi Pekingist Cayenne'ini ja ta peab kõiki tarku oma sõbruks. Ta usub, et religioon ei seisne arusaamatus metafüüsikas ega edevais tseremoonias, vaid jumalaaustuses ja õigluses. Head teha on tema jumalateenistus, Jumalale alistuda on tema usk. Muhameedlane hüüab talle: „Häda, kui sa jätaid tegemata palverännaku Mekasse!“ Preester ütleb talle: „Olgu sa neetud, kui sa ei võta ette teekonda Notre Dame de Lorette'i juurde!“ Ta naerab Lorette'i ja Meka üle, aga aitab hädalisi ja kaitseb rõhutuid.“

9. Voltaire ja Rousseau.

Voltaire oli nii haaratud võitlusest kiriku türan- niaga, et ta oma elu hilisemal aastail oli sunnitud peaaegu täiesti tagasi tõmbuma sõjast poliitilise kor-

¹⁾ *Deo erexit Voltaire* — Jumalale püstitas Voltaire. Tõlk.

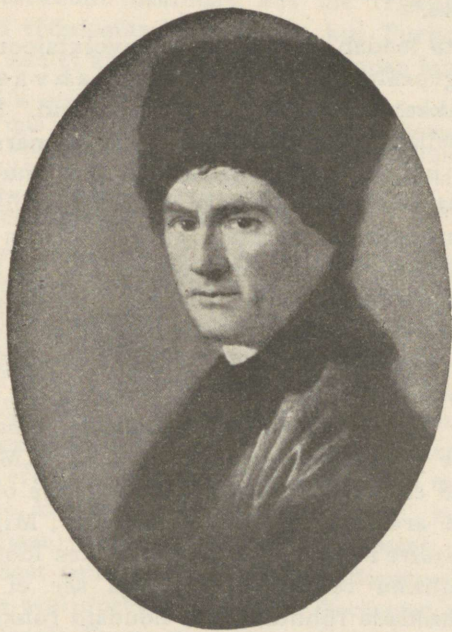
ruptsiooni ja rõhumise vastu. „Poliitika pole minu ala. Olen ikka piirdunud sellega, mida oma väikese jõu piires suudan teha, et inimesi vähem-rumalaks ja ausamaks muuta.“ Ta teadis, kui keeruline on poliitiline filosoofia, ja mida vanemaks ta sai, seda vähem uskus ta siin kindlate tõdede võimalikkust.

Rikkana kaldub ta konservatiivsusse, mitte halvemal põhjusel kui see, mis sunnib näljast inimest nõudma olude muutmist. Tema universaalarstimiks on jõukuse levitamine: sest omandus kasvatab isiksust ja annab kannustavat uhkust. „Omamistunne kahekordistab inimese jõudu. Kindlasti harib mõne mõisa omanik paremini oma pärust kui mõne võõra maad.“

Teda ei eruta valitsusvormide küsimus. Teoreetiliselt eelistab ta vabariiki, aga ta tunneb selle vigu: see võimaldab erakondade tekkimist, mis isegi siis, kui nad ei too kaasa kodusõda, lõhestavad rahvuslikku ühtsust. Vabariiklik kord sobib ainult väikeriikidele, mida kaitseb nende geograafiline situatsioon ja mida pole veel rikkunud ja lõhestanud rikkus; üldiselt „inimesed on harva väärt ise ennast valitsema“. „Kumb on parem“, küsib ta, „monarhia või vabariik?“ — ja vastab: „Neli tuhat aastat on selle küsimuse ümber vaieldud. Küsige rikkailt vastust — nad kõik tahavad aristokraatlikku korda. Küsige rahvalt — nad tahavad demokraatiat. Millest see tuleb, et peaaegu kogu maailma valitsevad ainuvalitsejad? Küsige hiirtelt, kes tahtsid kassile kella kaela riputada.“

Palju reisinud inimesena ta on peaaegu niisamuti ükskõikne rahvusküsimuses; vaevalt saab talle omistada patriotismi selle sõna tavalises mõttes. Tavaliselt tähendab patriotism, ütleb Voltaire, et vihatakse iga maad, välja arvatud oma kodumaa. Kui aga keegi soovib oma kodumaale õitsengut ja mitte teiste maade kulul, ta on ühel ajal arukas patrioot ja maa-

ilmakodanik. „Hea eurooplasena“ Voltaire kiidab inglise kirjandust ja Preisi kuningat samal ajal, kui Prantsusmaa pidas sõda nii Inglismaa kui Preisimaaga. Seni kui rahvad tavatsevad sõdida, ei saa üht palju paremaks pidada kui teist.

Jean Jacques Rousseau.

Sest ta vihkab sõda rohkem kui midagi muud. „Sõda on suurim kõigist roimadest; ja ometi pole ühtki kallaletungijat, kes ei kataks oma roima õigluse ettekäändega.“ „Tapmine on keelatud; seepärast karistatakse kõiki mõrvareid, kes ei tapa suuri hulgi trompetihelide saatel.“ Oma *Sõnastiku* artiklis *Ini-*

mene ta esitab lõpu poole kohutava *Üldise vaatluse inimese kohta*:

„Kakskümmend aastat on vaja selleks, et viia inimest taimeseisundist, milles ta eksisteerib emaihus, ja loomaseisundist, milles ta on lapsena, seisundisse, kus hakkab end tunda andma mõistuse küpsus Igavikku läheks vaja, et teada saada midagi ta hingest. Kuid ainsast hetkest piisab ta tapmiseks.“

Kas ta loodab seetõttu abi revolutsioonist? Ei. Sest kõigepealt ta ei usalda rahvast: „Kui rahvas hakkab arutlema, on kõik kadunud.“ Suur enamus on selleks ikka liiga tegevuses, et märgata tõde varemini, kui olukordade muutused on teinud ta juba valeks; ja nende vaimu ajalugu on ainult ühe müüdi asendamine teisega. Ja edasi juurdub inimeste samaväärsusetus ühiskonna põhilises struktuuris ja vaevalt saab teda välja juurida, sest inimesed on inimesed ja elu on võitlus. „See, kes ütleb, et kõik inimesed on samaväärsed, väljendab suurimat tõtt, kui ta mõtleb seega, et kõigil inimestel on võrdne õigus vabadusele, oma hüviste omamisele ja seaduste kaitsele.“ Kuid: „Mitte kõik kodanikud ei saa olla ühetugevused.“ See oli liberaalide arvamus, Turgot', Condorcet', Mirabeau ja teiste Voltaire'i pooldajate arvamus, kes lootsid teostada rahulikku revolutsiooni. Aga see ei suutnud täiesti rahuldada rõhutuid, kes nõudsid rohkem samaväärsust kui vabadust, samaväärsust isegi vabaduse kulul. Lihtrahva hääl Rousseau, tundlik klassivahede vastu, mida kohtas igal sammul, nõudis nende tasandamist. Ja kui revolutsiooni suunamine langes tema järglaste Marat' ja Robespierre'i kätte, samaväärsusel läks hästi, aga vabadus giljotiinini.

Voltaire oli skeptiline utoopiate suhtes, nende tuliuute maailmade suhtes, mida kujundaksid oma fan-

taasiast lähtudes inimestest-seaduseandjad. Ühiskond on aja jooksul kasvanud organism, mitte loogiline sülogism; ja kui minevik uksest välja visata, tuleb ta aknast uuesti sisse. Küsimus seisneb selles, täpselt missuguste muudatuste teel me võime vähendada viletsust ja ülekohtu maailmas, kus me tegelikult elame. Ja ometi röömustas ka Voltaire, kui Turgot tuli võimule, ja kas ei kirjutanud tema järgmise kuulsa kirja?

„Kõik, mis ma näen, paistab küluvat seemet revolutsiooniks, mis ühel päeval peab vältimatult tulema, mille tunnistajaks olla aga minul pole enam röömu. Prantslased teevad vajalikke asju ikka hilja, aga lõpuks nad siiski teevad. Valgus levib naabri juurest naabri juurde, ja esimesel võimalusel tekib hiilgav pursang . . .“

Ometi ei mõistnud Voltaire täiesti seda, mis valmis ta ümber; ja hetkekski ta ei oletanud, et see kogu Prantsusmaa „hiilgav pursang“ võtaks entusiastlikult omaks selle veidra Jean Jacques Rousseau filosoofia, kes Genfist ja Pariisist erutas maailma sentimentaalsete romaanide ja revolutsiooniliste pamflettidega. Prantsusmaa kompleksne hing näis jagunenud nende kahe nii erineva ja siiski nii prantsusliku mehe vahel. Nietzsche kõneleb „röömsast teadusest“, kergeist ja lust, naljast, tulest, graatsiast, tugevast loogikast, arrogantsest vaimsusest, tähtede tantsust — kindlasti mõtles ta sealjuures Voltaire'i. Asetagem nüüd Voltaire'i kõrvale Rousseau: aina tuli ja fantaasia, mees õilsate, aga vaimukuseta visioonidega, *la bourgeoisie gentile-femme*'i¹⁾ ebajumal, kes kuulutas nagu Pascal, et südamel on omad argumendid, mida pea iial ei mõista.

Neis kahes mehes näeme jälle vana lõhet intellekti ja instinkti vahel. Voltaire uskus kõikjal mõistusse:

¹⁾ Aadlikku mängiv naiskodanlane (vihje Molière'i tuntud näidendile *Le bourgeois gentilhomme*, kus pilgatakse kodanluse aadlitsemist). Tõlk.

„kõne ja sulega võime inimesi teha targemaks ja paremaks“. Rousseau usaldas mõistust vähe; ta ihkas tegevust; revolutsiooni hädaohud ei heidutanud teda; ta usaldas vendustunnet, mis taas ühendaks mässu ja vanade tavade ülesjuurimise tõttu laiali pillutatud ühiskonna-elemente. Muutkem seadused, ja inimestele algab samaväärsuse ja õigluse valitsus. Kui ta saatis Voltaire'ile *Arutluse samaväärsusetuse tekkimisest*, oma mõttekäikudega tsivilisatsiooni, kirjanduse ja teaduse vastu ja tagasipööramise poolt loomadele ja taimedele omasesse looduslikku olukorda, siis Voltaire vastas: „Olen kätte saanud, mu härra, Teie uue raamatu inimsoo vastu ja ma tänan Teid selle eest.... Keegi pole olnud nii teravmeelne kui Teie püüdes meid loomadeks teha; Teie raamatut lugedes tekib igatsus neljakäpukil käia. Et ma aga umbes kuuekümne aasta eest olen maha jätnud seesuguse tegevuse, tunnen paraku, et mul on võimatu seda uuesti alata.“ Teda ärritas näha Rousseau barbaarsuse kirge jätkumas *Ühiskondlikus lepingus*. „Ah monsieur“, kirjutab ta M. Bordes'le, „Te näete nüüd, et see Jean Jacques Rousseau sarnleb niisama vähe filosoofiga kui ahv inimestega.“ Ta on „Diogenese hullunud koer“. Kuid Voltaire ründas siiski ka Helveetsia võime Rousseau raamatu ärapõletamise pärast, kinni pidades oma kuulsast printsipiist: „Ma ei nõustu ühegi sõnaga, mis Te ütlete, aga kaitsen surmani Teie õigust seda öelda.“ Ja kui Rousseau põgenes saja vaenlase eest, saatis Voltaire talle südamliku kutse tulla ja elada ühes temaga Les Délices'is. Sellest oleks saanud vast näidend!

Voltaire oli veendunud, et kõik Rousseau tsivilisatsioonipõlastused olid poisikeselik rumalus, et inimesel oli võrdlematult parem tsiviliseeritud maailmas kui barbaarsuses. Ta selgitab Rousseau'le, et inimene

on oma loomult kiskja ja et tsiviliseeritud ühiskond tähendab selle looma aheldamist, ta brutaalsuse leeven-
damist ja sotsiaalse korra läbi antud vaimu ja vaimu-
rõõmude arenguvõimalusi. Ta nõustub sellega, et olu-
kord on halb. „Valitsusviis, mille puhul teatud inim-
klass võib öelda: ‚Maksku need makse, kes töötavad;
meie ei maksa, sest me ei tööta‘, pole parem kui hoten-
tottide valitsusviis.“ Aga Pariisil on isegi keset kor-
ruptsiooni hüvitavaid jooni. Ja peale muu, kui keegi
püüab muuta institutsioone (asutisi) ilma inimeste
loomust muutmata, siis muutmatu loomus taastab
varsti vanad institutsioonid.

Siin on vana nõiaring; inimesed kujundavad insti-
tutsioone ja institutsioonid inimesi; kust võiks muu-
tus sisse murda sellesse ringi? Voltaire ja
liberaalid õpetasid, et intellekt võib
murda selle ringi, kasvatades ja muu-
tes inimesi aeglaselt ning rahulikult.
Rousseau ja radikaalid tundsid, et
ringi purustaks ainult instinktiivne
ning kirglik tegutsemine, mis lõhuks
vanad institutsioonid ja südame kä-
sul looks uued, kus valitseks vaba-
dus, samaväärsus ja vendus. Võib-olla
on tõde kõrgemal mõlema vaenulise laagri seisu-
kohtadest: et instinkt peab hävitama vana ja et
ainult intellekt võib ehitada uut. Kindlasti ida-
nesid Rousseau radikalismis reaktsiooni seem-
ned, sest instinkt ja tundmus on oluliselt siiski
äärmiselt heatahtlikud sellele minevikule, mis neid on
tekitanud, millega nad on harjumuslikult kohanenud:
pärast revolutsiooni katarsist (väljapurset) südame
tarbed kutsuvad tagasi üleloomuliku religiooni ja
„vanad head ajad“, mil valitses rutiin ja rahu. Pärast

Rousseau'd tulevad Chateaubriand, De Staël, De Maistre ¹⁾ ja — enne muid — Kant.

10. Lõpp.

Vahepeal vana „naerev filosoof“ haris Ferney's oma aeda, mis „on parim, mida võime teha maa peal“. Ta oli ihanud pikka iga: „kardan, et pean surema, enne kui olen midagi korda saatnud“; nüüd aga ta kindlasti oli täitnud oma osa. Teateid ta heldusest on lõputult. „Lähedalt ja kaugelt vajasid kõik tema abi; inimesed küsisid talt nõu, jutustasid väärnähtustest, mille ohvrid nad olid, ja palusid tema sule ja usalduse abi.“ Ta eriliseks hoolealuseiks olid mingil viisil eksinud vaesed. Ta tagas neile andestuse ja asetaski nad siis mingisse ausasse töösse, vahetevahel neid silmas pidades ja neile head nõu andes.

A. 1770 korraldasid Voltaire'i sõbrad korjanduse, et teha tast büsti. Rikkadki tohtisid anda ainult krossikese, sest tuhanded soovisid endale osavõtu-au. Voltaire rääkis kogu ürituse vastu, öeldes, et talle enam pole jäänud nägu, mida saaks modelleerida. „Mu silmad on kolm tolli sisse vajunud; mu põsed on nagu vana pärgament; ... vähesed hambad, mis mul olid, on kadunud.“ Seepeale vastas d'Alembert: „Geeniusel... on alati nägu, mida tema vennasgeenius kergesti tunneb.“

Ta oli nüüd kaheksakümne kolme aastane ja teda haaras igatsus näha Pariisi enne surma. Arstid soovitasid talle mitte teha nii vaevarikast rännakut; aga ta vastas, et „kui ma tahan rumalust teha, miski ei saa mind keelata“. Ta oli elanud nii kaua ja töötanud nii

¹⁾ Chateaubriand, De Staël, De Maistre — reaktsioonimeelsed romantilised autorid XIX s. alguses. Vt. H. Paukson, *Romantika ja realism*. „Elav Teadus“ nr. 24. Tõlk.

rängasti, et võib-olla mõtles, et tal on õigus surra oma soovi pärast ja selles elektrilises Pariisis, kust ta nii kaua oli olnud pagendatud. Ja nii ta sõitis väsitava miili miili järele läbi Prantsusmaa; ja kui ta tõld pealinna jõudis, seisid vaevalt koos ta kondid. Kohe läks ta oma noorpõlve sõbra d'Argental'i juurde: „Ma lükkasin edasi suremise, et tulla ja teid näha,“ ütles ta. Järgmisel päeval ründasid ta tuba kolmsada külastajat, kes tervitasid teda otsekui kuningat.

Ta oli nüüd nii haige, et keegi preester tuli teda pihile võtma. „Kes teid saadab, monsieur l'abbé?“ küsis Voltaire. „Jumal ise,“ oli vastus. „Hüva, hüva, minu härra“, ütles Voltaire; „kus on teie volikirjad?“ Preester läks ära ilma oma saagita. Hiljem Voltaire saatis teise abbé, Gautier' järele, et see tuleks ja kuulaks ta pihtimust. Gautier tuli, kuid keelas Voltaire'ile absolutsiooni (pattude andestuse), enne kui Voltaire ei kirjuta alla, et ta täiesti tunnustab katoliku usku. Voltaire mäsles ja selle asemel dikteeris oma sekretärile Wagner'ile järgmise ütluse: „Ma suren austades Jumalat, armastades oma sõpru, oma vaenlasi vihkamata ja jälestades ebausku. (Alla kirjutanud) Voltaire. 28. veebruaril 1778.“

Kuigi haigena ja tuikuvana, sõitis ta akadeemiasse läbi rahutute rahvahulkade, kes klammerdusid ta vankri külge ja tirisid katki mälestusesemeiks selle kalli kasuka, mis Vene Katariina oli talle kinkinud. „See oli üks sajandi ajaloolisi hetki. Ühtki suurt väejuhti pole pikaleveninud, raskelt ning võiduga kroonitud sõjakäigult tagasi tulekul tervitatud hiilgavamalt ja kaugemale kajavalt.“ Akadeemias ta tegi ettepaneku revideerida prantsuse sõnastikku. Ta kõneles noorusliku tulega ja lubas enda kanda võtta A-tähega seotud osa tööst.

Samal ajal etendati teatris ta näidendit *Irène*.

Jällegi vastu arstide nõuannet ta ei loobunud selle kaasaelamisest. Näidend oli nõrk; kuid inimesed ei imestanud seda, et kaheksakümne-kolme-aastane mees kirjutab halva näidendi, vaid et ta üldse kirjutab; ja nad katkestasid näitlejate kõnet korduvate demonstratsioonidega autori auks.

Sel õhtul koju minnes oli vana teaduste patriarh peaaegu leppinud surma paratamatusega. Ta teadis, et ta on nüüd välja kurnatud; et on tarvitanud täiesti ära selle metsiku ja imestlusväärse energia, mida loodus oli talle andnud võib-olla enam kui kellelegi enne teda. Ta heitles vastu, kui tundis elu endast lahkuvat, aga surm suutis võita isegi Voltaire'i. Lõpp saabus 30. mail 1778.

Pariisis keelduti teda kristlikult matmast; kuid ta sõbrad aetasid ta süngelt istuma vankrisse ja teeseldes, et ta on elus, said ta linnast välja. Scellières'is leidsid nad preestri, kes mõistis, et seadused pole tehtud geeniuste tarvis; ja keha maeti õnnistatud maasse. 1791. a. triumfeeriva revolutsiooni rahvuskogu sundis Louis XVI-t tooma Voltaire'i jäänused Panthéoni. Selle suure leegi kustunud tuhka saatis läbi Pariisi 100 000 mehest ja naisest koosnev rongkäik, samal ajal kui 600 000 moodustasid tänavail spaleeri. Matusevanker kandis sõnu: „Ta andis inimvaimule tugeva edasitõuke; ta valmistas meid ette vabadusele.“ Tema hauakivile piisas aga ainult kolmest sõnast:

SIIN PUHKAB VOLTAIRE.

Immanuel Kant ja saksa idealism.

1. Teed Kant'i juurde.

Iial pole ükski filosoofiline süsteem valitsenud sel määral mingit ajajärku kui Immanuel Kant'i filosoofia üheksateistkümnenda sajandi mõtlemist. Peaaegu kuuekümnenda-aastase vaikse ning üksildase arengu järel äratas see Königsbergi õudne šotlane maailma „dogmaatilisest uinakust“ oma kuulsa *Puhta mõistuse kriitikaga* (*Kritik der reinen Vernunft*). Ja sellest aastast meie päevini on „kriitiline filosoofia“ valitsenud Euroopa spekulatiivseis katusekambreis. Koos romantilise liikumisega, mis murdis 1848, tõusis lühikeseks ajaks võimule Schopenhauer'i filosoofia; pärast 1859. aastat uhtus arenguõpetus minema kõik talle eelnenu ja sajandi lõpul etendas filosoofilisel näitelaval kesket osa Nietzsche värskendav ikonoklasm¹⁾. Kuid need olid kõik teisejärgulised ning pinnalised liikumised, mille all hoovas tugev ning püsiv kantianismi vool aina laienedes ja sügavdudes, kuni tänapäeval Kant'i olulised õppelaused on muutunud iga küpse filosoofia aksiomeks. Nietzsche peab Kant'i õpetusi tõestatuks ja läheb edasi; Schopenhauer nimetab *Kriitikat* „kõige tähtsamaks teoseks saksa literatuuris“ ja peab lapseks iga inimest, kes veel pole mõistnud Kanti. Spencer ei suutnud Kanti mõista ja võib-olla just seepärast ta ei andnud päriselt välja täisfilosoofi mõõtu. Siin sobiks tarvitada Hegel'i väljendit Spinoza kohta: et filosoof olla, selleks peab esmalt olema olnud kantiaan.

Muutugem seepärast kohe kantiaanideks. Kuid

¹⁾ I k o n o k l a s m — pildipurustamine, pildirüüstamine; kirikupiltide-vaenuline liikumine keskajal. Tõlk.

paraku ei saa seda teha jalamaid, sest filosoofias niisamuti kui poliitikas on sirgjoon kõige pikemaks teeks kahe punkti vahel. Kant on viimne isik, kelle teoseist tasub lugeda midagi Kant'ist. Meie filosoof sarnleb ning ei sarnle Jehoovaga — ta räägib küll läbi pilvede, aga ilma valgustavate välgusähvatusteta. Ta põlgab näiteid ja konkreetset; need oleksid teinud ta raamatu liiga pikaks, väidab ta. (Praegusel lühendatud kujul sisaldab see umbes 800 lehekülge.) Kant lootis, et teda loevad ainult elukutselised filosoofid ja et need ei vaja näiteid. Aga kui Kant andis oma *Kriitika* käsikirja lugemiseks oma sõbrale Herz'ile, mehele kes oli hästi kogenenud filosoofilistes spekulatsioonides, siis Herz tagastas ta pooleldi-loetuna, öeldes, et on kartnud hullumist jätkates. Mis peame tegema niisuguse filosoofiga?

Lähenegem talle käänulisel ja ettevaatlikult, alustades hädaohutus ning austavas kauguses temast; lähtugem mitmesuguseist punktidest, mis kuuluvad meie ülesande piirkonda, ja kobagem siis teed selle peenekoelise keskme suunas, kus peitub kõige raskema filosoofia saladus ning aare.

1. *Voltaire'ist Kant'ini.*

See rada viib ilma religioosse usuta olevalt teoreetilisel mõistuselt religioossele usule ilma teoreetilise mõistuseta. Voltaire tähendab valgustust, *Entsüklopeediat*, mõistuse ajajärku. Francis Baconi soe entusiasm oli innustanud kogu Euroopat (välja arvatud Rousseau) kahtlemata usaldama loogikat ja teadust, lootma, et need lõpuks suudavad lahendada kõik probleemid ja nii näitlikustada inimese „lõpmatut täiustatavust“. Condorcet kirjutas vanglas oma *Ajaloolise visandpildi inimvaimu edukäigu kohta* (1793),

millest kõneleb kaheksateistküemenda sajandi ülim usaldus teaduse ja mõistuse vastu ja kus Utopia teostamiseks ei vajata muud võtit kui üldist haridust. Isegi kohusetruudel sakslastel oli oma „Aufklärung“¹⁾, oma ratsionalist Christian Wolff ja lootustest rikas Lessing. Ja revolutsioonija pariislased dramatiseerisid seda intellektijumaldamist „Mõistuse jumaladari“ austamise teel — keda kehastas keegi veetlev tänavaleedi.

Spinoza puhul usk mõistusse oli sünnitanud hiilgava geomeetrilis-loogilise ehitise: universumist kujunes matemaatiline süsteem ja teda võis kirjeldada *a priori*²⁾. Hobbes'i teoseis oli Baconi ratsionalism muutunud mööndusteta ateismiks ja materialismiks; jälle ei arvatud muud eksisteerivat kui „aatomid ja tühi ruum“. Spinozast Diderot'ni lebasid usu vrakid edasitõttava mõistuse kiiluvees: üksteise järel kadusid vanad dogmad; keskaegse usu katedraal oma hurmavate ja veidrate üksikasjadega varises kokku, vanaaegne Jumal langes troonilt ühes Bourbonidega, tema taevas kahvatas lihtseks laotuseks ja põrgu säilis ainult tundmusrikka sõnana. Helvetius ja Holbach viisid ateismi prantsuse salongides nii moodi, et isegi vaimulikud seda omaks võtsid. La Mettrie läks sellega Saksamaale rändkaubitsema Preisi kuninga kaitse all. Kui 1784. a. Lessing jahmatas Jacobi't, kuulutades end Spinoza jüngriks, siis see märgitses usu suurimat madalseisu ja mõistuse triumfi.

David Hume, kes etendas nii mõjuvat osa valgustuse atakis usule üleloomulikku, ütles, et kui mõistus kõneleb inimesele vastu, siis inimene varsti pöörab mõistuse vastu. Religioosne usk ja lootus, millest

1) Valgustusaja saksakeelne nimetus.

Tõlk.

2) *A priori* — kogemusest olenematult, puhtloogilise järelemõtlemise või tõestamise teel.

Tõlk.

helistasid Euroopa pinnast kõikjal kerkivad tuhanded kellatornid, olid liiga sügavasti juurdunud ühiskondlikes korrastistes ja inimese südames, et neid oleks meelsasti välja antud vaenulise mõistusekohtu otsuse täitmiseks; paratamatult pidid need nii hukkamõistetud usk ja lootus kergitama kohtuniku pädevuse küsimuse ja nõudma nii mõistuse kui ka religiooni uurimist. Mis on see intellekt, mis süllogismi¹⁾ abil tahab hävitada tuhandete aastate ja miljonite inimeste usu? Ons ta eksimatu? Või on ta ainult inimlik tööriist nagu iga teinegi, kindlasti piiratud oma talitluse telt ja võimeilt? Aeg oli saanud kohtumõistmiseks kohtuniku üle, selle halastamatu revolutsioonilise tribunali ülekuulamiseks, mis saatis nii tujukalt surma iga vana lootuse. Aeg oli saanud mõistuse kritiseerimiseks.

2. Locke'ist Kant'ini.

Seesugusele kriitikale olid teed tasandanud Locke, Berkeley ja Hume; ja ometi paistsid ka nende tulemused olevat religioonivaenulised.

John Locke (1632—1704) soovitas rakendada psühholoogias Francis Baconi induktiivseid teste ja meetodeid. Tema suures arutluses *Essay on Human Understanding* (Arutlus inimese arust, 1689) suundus mõistus esmakordselt moodse mõtlemise ajaloos iseendale ja hakkas uurima tööriista, mida ta nii kaua oli usaldanud. See introspektiivne²⁾ liikumine filosoofias kasvas järk-järgult koos introspektiivse romaniga, nagu seda arendasid Richardson ja Rousseau. Teiselt poolt leidis *Clarissa Harlowe'* ja *Uue Héloïse'*

1) Süllogism — järeldusliik, kus kahest otsustusest paratamatult tuletub kolmas. Tõlk.

2) Introspektiivne — „sisemisi“, s. o. hingeelu nähtusi vaatlev ja tähtsustav. Tõlk.

sentimentaalne värving endale paariku filosoofilises instinkti ja tundmuse arust ja mõistusest kõrgemaks ülistamises.

Kuidas tekib tunnetus? Kas meil on, nagu mõned head inimesed oletavad, sissesündinud ideid, näit. õigest ja mitteõigest ja Jumalast, — ideid, mis kuuluvad meie vaimusse sündimisest saati, enne igasugust kogemust? Murelikud teoloogid, kartes igasuguse usu kadumist jumalusse seepärast, et Jumalat polnud seni nähtud veel ühegi teleskoobiga, olid mõelnud, et usku ja kõlblust saab kindlustada, kui näidata, et nende kesksed ning põhi-mõisted on sünnilt-omased igas normaalses hinges. Kuid Locke, olgugi hea kristlane ja valmis väitlema väga kõnekalt *Ristiusu mõistuspärasusest*, ei suutnud omaks võtta neid oletusi; ta seletas rahulikult, et kõik meie tunnetus saabub meelte kaudu kogemusest, — et „arus pole muud kui see, mis esmalt on olnud meeltes“. Vaim on sündimisel puhas paberileht, *tabula rasa* ¹⁾; ja meeleline kogemus kirjutab tema peale tuhandel viisil, kuni aisting sünnitab mälu ja mälu sünnitab mõtted. Kõik see näis viivat hämmastavale järeldusele, et me ei tunne muud kui materiat, sest ainult materiaalsed asjad võivad mõjuda meie meeltesse, ja peame omaks võtma materialistliku filosoofia. Kui aistingud on mõtlemise aines, siis peab vaimu materjaliks olema materia, väitsid rutakad järeldajad.

See pole koguni nii, ütles piiskop George Berkeley (1684—1753); Locke'i tunnetuseanalüüs tõestab pigemini, et materia eksisteerib ainult vaimu vormina. See oli sädelev idee — kummutada materialism lihtselt näidates, et me ei tunne mingit materiat; kogu Euroopas võis ainult gaeli fantaasia välja

1) *Tabula rasa* — sile, puhas tahvel. Tõlk.

mõelda seesuguse metafüüsilise nõiatriki. Ent vaa-
dake, kui ilmne see on, ütles piiskop: kas Locke ei
näidanud meile, et kogu meie tunnetus on tuletatud
aistinguid? Seepärast on kogu meie tunnetus min-
gist esemest ainult meie aistingud temast ja kujutlu-
sed, mis on tuletatud neist aistinguid. „Asi“ on ai-
nult pundar tajumeid — s. o. klassitatud ja tõlgitsetud
aistinguid. Te protestite, öeldes, et teie eine on palju
substantsiaalsem kui ainult tajumite pundar ja et löögi
puhul põidlale tuntakse haamri väga väärikat mate-
riaalsust. Kuid teie eine pole esijoones muud midagi
kui segu nägemis-, haistmis- ja kompamis- aistinguid
ja hiljem maitse- ja seda hiljem sisemise mõnu ja
soojuseaistinguid. Niisamasugusel viisil on haamer
ainult kimp värvi-, suuruse-, kuju-, kaalu-, kompamis-
jne. aistinguid; tema tegelikkus teie jaoks ei seisne
mitte haamri materiaalsuses, vaid neis aistinguis, mis
tulevad teie põidlast. Kui teil poleks meeli, siis ei
eksisteeriks teie jaoks üldse haamrit; ta võiks lüüa
igavesti teie surnud põialt, ilma et te osutaksite talle
vähimatki tähelepanu. Ta on ainult aistingute või
mälestuste pundar; ta on teatud vaimne olukord. Iga-
sugune materia, niipalju kui teda tunneme, on vaimne
olukord; ja ainus realiteet, mida me vahetult tunneme,
on vaim. Niipalju materialismist.

Kuid iiri piiskop polnud arvestanud šoti skepti-
kut. Kahekümne kuue aasta vanuses pahandas kogu
kristlikku maailma David Hume (1711—1776)
oma üpris ketserliku teosega *Treatise on Human Na-
ture* (Arutlus inimloomusest), mis on üks uue filo-
soofia klassilisi teoseid ja imesid. Me tunneme vaimu
ainult samal viisil, kui tunneme materiat, ütleb Hume:
taju kaudu, kuigi sel juhul on tegu sisemise tajuga.
Iial ei taju me seesugust entiteeti¹⁾, mida võiks nime-

¹⁾ E n t i t e e t — mingi eksisteeriv olemus, olu.
Tõlk.

tada „vaimuks“; me tajume ainult üksikuid kujutlusi, mälestusi, tundmusi jne. Vaim ei ole substants, ei ole mingi organ, mis omaks kujutlusi; ta on ainult abstraktne nimetus kujutlusriidade jaoks. Tajumid, mälestused ja tundmused ongi vaim, mõtlemisprotsesside taga pole märgata mingit hinge. Selliste mõtete tulemuseks paistis olevat, et Hume on niisama põhjalikult hävitanud vaimu kui Berkeley mateeria. Midagi ei säilinud; ja filosoofia leidis end äkki keset enda tehtud varemeid. Pole imestada, et üks naljahammas soovitas loobuda tülist, öeldes: „*No matter, never mind* 1).“

Aga Hume ei rahuldunud ortodoksse religiooni hävitamisega hingemõiste hajutamise kaudu; ta tahtis niisamuti seadusemõiste lõhkumise teel hävitada teaduse. Teadus ja niisamuti filosoofia olid Brunost ja Galileist saadik raskesti rõhutanud looduseadusi, „paratamatust“ tagajärje järgnevuses põhjusele. Spinoza oli püstitanud oma majesteetliku metafüüsika sellele julgele mõttele. Kuid märgake, ütles Hume, et me iial ei taju põhjusi ega seadusi; me tajume sündmusi ja järgnevusi ja kanname omalt poolt neisse põhjustamise ja paratamatuse. Seadus pole mingi igavene ning möödapääsmatu käsk, millele sündmused on alistatud, vaid ainult meie kirevast kogemusest tehtud vaimne kokkuvõte ja lühend selle märgitsemiseks. Keegi ei taga meile, et seniajani tähele pandud järgnevused ilmuksid muutumatult meie kogemuses ka tulevikus. „Seadus“ on sündmuste järgnevuses märgatud harjumus, kuid harjumuses pole olemuslikku „paratamatust“.

1) Inglisekeelne sõnademäng, mida võib tõlkida kaht viisi: „Ei mateeriat ega vaimu“ või „Pole põhjust, ärge muretsege.“

Ainult matemaatilised valemid on paratamatult kehtivad, ainult nemad on sünnilt-omased ja muutumatult õiged. Ja seda on nad üksnes seetõttu, et niisugused valemid on tautoloogilised, — nende subjektiivselt sisaldub juba predikaat. „ $3 \times 3 = 9$ “ on igavene ja paratamatu tõde ainult seepärast, et „ 3×3 “ ja „9“ on üks ning sama asi erinevalt väljendatult; predikaat ei lisa subjektile midagi juurde. Seepärast peab teadus rangelt piirduma matemaatika ja otsese eksperimendiga; ta ei või usaldada kogemusega tõendamatu deduktsioone ¹⁾ „seadustest“. „Missugust segadust sünnitaksime, kui neis printsiipides veendunud vaitaksime läbi raamatukogud,“ kirjutab meie õudne skeptik. „Mõnd koolimetafüüsika köidet kätte võttes küsigem näit.: ‚Kas ta sisaldab abstraktseid arutlusi kvantiteedi või arvu üle?‘ Ei. ‚Kas ta sisaldab eksperimentaalseid uurimusi faktide ja eksistentsi üle?‘ Ei. Siis visake ta tulle, sest ta ei sisalda muud kui sofistikat ja illusioone.“

Mõelge, kuidas kumisesid õigeusklike kõrvad neid sõnu kuuldes. Siin tunnetusteoreetiline traditsioon — tunnetuse loomuse, allikate ja kehtivuse uurimine — lakkas religiooni toetamast. Sama mõök, millega piiskop Berkeley tappis materialismi-lohe, oli pöördunud immateriaalse vaimu ja immateriaalse hinge vastu; ja selles möllus oli isegi teadus raskesti kannatanud. Pole ime, et Immanuel Kant, lugedes 1775. a. David Hume'i tööde saksakeelset tõlget, kokkus neist tulemustest ja ärkas, nagu ta ütles, „dogmaatilisest uinakust“, milles ta oli kahtlusteta omaks võtnud religiooni olemuslikud õpetused ja teaduse põhialused. Kas pidi nii teadus kui ka usk alistuma skeptikule? Või siis: mida võis teha nende päästmiseks?

¹⁾ D e d u k t s i o o n — järeldus üldisemalt tõdedelt vähem üldistele, erijuhtumeile. Tõlk.

3. *Rousseau'st Kant'ini.*

Valgustuse argumendile, et mõistus kõneleb materialismi kasuks, Berkeley oli katsunud vastata, et materia üldse ei eksisteeri. Aga see oli põhjustanud Hume'i vastulöögile, et sama tõestuse põhjal ei eksisteeri niisamuti vaim. Oleks võimalik olnud veel teis-

David Hume.

sugune vastus — et mõistus ei suuda lõplikult otsustada seda küsimust. On teatud teoreetilisi järeldusi, mille vastu mässab kogu meie olemus; ja meil pole põhjust oletada, et neid meie loomuse nõudeid peaks ohjeldama selle loogika käsud, mis lõpuks on ainult meie hapra ning petliku osa hiline toode. Kui

sageli instinktid ja tundmused lükkavad kõrvale need väikesed süllogismid, mis tahaksid, et me käituksime nagu geomeetrilised figuurid ja armastaksime matemaatilise täpsusega! Mõnikord — ja eriti linnaelu uudses keerulisuses ja võltsituses — on mõistus kahtlemata paremaks juhiks; kuid elu suurtes kriisides ja käitumise ja usu suurtes probleemides me usaldame pigemini oma tundmusi kui oma diagramme. Kui mõistus on religiooni vastu, seda pahem mõistusele!

Olulistes joontes nii väitles Jean Jacques Rousseau (1712—1778), kes peaaegu üksi võitles Prantsusmaal valgustajate materialismi ja ateismi vastu. Missugune saatus õrnale ning neurootilisele loomusele, elada keset entsüklopedistide puist ratsionalismi ja peaaegu brutaalset hedonismi ¹⁾! Rousseau oli haiglane nooruk, keda kehaline nõrkus ja vanemate ja õpetajate armastuseta käitumine panid mõtteid hauduma ja enesse pöörduma. Ta oli redunud okkaliisest reaalsusest unelmate triiphoone-maailma, kus fantaasia võis saavutada võite, mis elu ja armastus olid talle keelanud. Ta *Pihtimused* ilmutavad lepitamatus kompleksis kõige peenenenumat tundlikkust ja nüri sündsus- ja autunnet. Ja kogu teost läbib enda moraalse üleoleku kõigutamatu veendumus.

1749. a. Dijoni akadeemia kuulutas välja auhinna essee eest küsimusele „Kas on teaduste ja kunstide edu soodustanud kommete langust või paranemist?“ Rousseau essee võitis selle auhinna. Kultuur on palju enam pahe kui hüve, väitis ta — kogu seesuguse inimese jõu ja veendumusega, kes tõelise kultuurini küündimata püüab tõestada selle väärtusetust. Mõelge neile hirmsaile segadustele, mis trükikunst on tekita-

1) Õpetus, et kogu käitumist juhib lõbutaotlemine.

nud Euroopas! Kus iganes filosoofia tõuseb, rahva moraalne tervis langeb. „Isegi filosoofide eneste keskel öeldakse, et haritud inimeste ilmumisest saati ei leidu kusagil ausaid inimesi.“ „Ma julgen väita, et mõtlemis-olukord on loomuvastane; ja et mõtlev inimene“ („intellektuaalne“, nagu me praegu ütleksime) „on mandunud loom.“ Oleks parem loobuda meie ülikiirest intellekti arendamisest ja taotella pigemini südame ja tundmuste koolitust. Kasvatus ei tee inimest heaks, ta teeb ta ainult targaks — enamasti inimese õnnetuseks. Instinkt ja tundmus on palju usaldatavamad kui mõistus.

Oma kuulsas romaanis *La Nouvelle Héloïse* (Uus Héloïse, 1761) Rousseau näitlikustas pikalt tundmuse üleolekut intellektist. Sentimentaalsus läks moodi aristokraatia daamide ja mõningate meeste keskel. Sajandi jooksul niisutasid Prantsusmaad kirjanduslikud ja varsti ka tegelikud pisarad ja Euroopa intellekti võimas liikumine kaheksateistkümnendal sajandil andis teed tundeküllasele romantilisele kirjandusele umb. aastail 1789—1848. See vool tõi endaga kaasa tugeva usulise tunde taasärkamise; Chateaubriand'i *Génie du Christianisme*'i (Ristiusu vaimu, 1802) eks- taasid olid ainult vastukaja Savoy vikaari usutunnistusele, mille Rousseau põimis oma epohhiloovasse teosesse kasvatuses, *Emile*'i (1762). Usutunnistuse mõttekäik oli lühidalt järgmine. Olgugi et mõistus võib olla Jumala- ja surematuse-usu vastu, tundmus kõneleb nii vallutavalt nende kasuks. Miks ei peaks siin usaldama pigemini instinkti kui langema viljatu skeptitsismi meeleheitu?

Kui Kant luges *Emile*'i, ta loobus oma igapäevasest jalutuskäigust pärnade all, et lõpetada raamatut ühe korraga. See oli sündmuseks Kant'i elus — leida siin teine inimene, kes kobab endale teed ateismi pime-

dusest ja julgelt kinnitab tundmuse üleolekut teoreetilisest mõistusest ülemeelelisis seigus. Siin oli teine pool vastusest uskmatusese; nüüd lõpuks võidi laiali pillutada kõik pilkajad ja kahtlejad. Kokku viia need mõttekäikude niidid, ühendada Berkeley ja Hume'i ideed Rousseau tundmustega, päästa religioon mõistuse käest ja ometi samal ajal ka teadus skeptitsismi käest — see oli Immanuel Kant'i ülesanne.

Kuid kes oli Immanuel Kant?

2. Kant ise.

Ta sündis Königsbergis Preisimaal, 1724. a. Välja arvatud lühike koduõpetajaks olemise aeg ühes lähedas külas, see vaikne väike professor, kes nii väga armastas loenguid pidada kaugete maade geograafiast ja etnoloogiast, ei lahkunud iial oma sünnilinnast. Ta põlvnes vaesest perekonnast, kes oli lahkunud Šotimaalt mõned sajandid enne Immanueli sündi. Ta ema oli pietist — s. o. niisuguse usulahu liige, mis, nagu Inglismaa metodistid, nõudis täpsust ja rangust religiooses kõlbluses ja usus. Meie filosoof oli hommi-kust õhtuni nii religiooni kastunud, et ta ühelt poolt elas läbi reaktsiooni, mis hoidis teda kirikust eemal kogu täisea, teiselt poolt aga säilitas surmani saksa puritaanlase süngevõitu pitseri ja vanaks saades tundis suurt igatsust säilitada enda ja maailma jaoks vähemalt põhitõed sellest usust, mida ema oli nii sügavasti talle terutanud.

Aga Friedrich Suure ja Voltaire'i ajajärgul kasvav noormees ei suutnud end sulgeda aja skeptilisele voolule. Kanti mõjutasid sügavasti isegi need mehed, keda ta hiljem püüdis kummutada, ja võib-olla mõjutas teda kõige enam ta lemmikvastane Hume. Me näeme hiljem tähelepanavat fenomeni, et filosoof üle-

tab oma küpsusea konservatiivsuse ja oma peaaegu viimses teoses ja peaaegu seitsmekümne aasta vanuses pöörab tagasi mehisele liberalismile, mis oleks teinud tast märtri, poleks kõrge iga ja kuulsus teda kaitsnud. Isegi keset ta religioosset ülesehitamistööd kuuleme üllatavalt sageli ühe teise Kant'i häält, keda peaaegu võiks eksikombel pidada Voltaire'iks. Schopenhauer peab „kindlasti mitte väikeseks Friedrich Suure teeneks, et tema valitsuse all Kant võis areneda ja tohtis avaldada oma *Puhta mõistuse kriitika*. Vaevalt oleks mõne teise valitsuse all palgaline professor [kes Saksamaal on ikka riigiteenija] julgenud midagi sellist. Juba suure kuninga järglasele Kant pidi lubama, et ta enam ei kirjuta.“

1755. a. algas Kant oma tegevust Königsbergi ülikoolis eradotsendina. Viieteistkümneks aastaks jäi ta sellele madalale kohale; kaks korda jäi ta professuuri taotlemine tagajärjeta. Lõpuks a. 1770 ta nimetati loogika ja metafüüsika professoriks. Pärast palju-aastasi õpetaja-kogemusi ta kirjutas pedagoogika käsiraamatu, millest ta tavatses öelda, et see sisaldab palju suurejoonelisi eeskirju, mida ta ise pole iial rakendanud. Aga ta oli vist parem õpetaja kui autor; kahe inimpõlve kestel armastasid teda üliõpilased. Üheks ta praktiliseks põhimõtteks oli kõige enam arvestada keskpäraseid üliõpilasi; rumalpäid ei saa nii-kuinii aidata, ütles ta, ja geeniused aitavad ennast ise.

Keegi ei oodanud, et ta üllataks maailma uue metafüüsilise süsteemiga; üllatamised paistsid ulakustena, millega kõige vähem võis hakkama saada see arg ja tagasihoidlik professor. Ja ta isegi ei oodanud midagi sellist; neljakümne kahe aastasel ta kirjutas: „Mul on õnn olla metafüüsikaarmastaja, kuid mu käskijatar on seni mulle vähe soosingut osutanud.“ Ta rääkis noil päevil „metafüüsika põhjatust kuristi-

kust“ ja metafüüsikast kui „pimedast ookeanist ilma ranna ja majakateta“, kus eksleb mõnigi filosoofiline vrakk. Ta võis koguni rünnata metafüüsikuid kui neid, kes elavad kõrgeil spekulatsioonitornidel, „kus tavalisti on palju tuult“. Kant ei näinud ette, et ta ise vallandab suurima metafüüsilise tormi.

Nende rahulikkude aastate kestel ta huvitus pigemini füüsikast kui metafüüsikast. Ta kirjutas planeetidest, maavärisemistest, tulest, tuulest, eetrist, vulkaanest, geograafiast, etnoloogiast ja sajast muust seda liiki asjast, mida tavaliselt ei aeta segi metafüüsikaga. Ta *Taevateooria* (1755) püstitab õpetuse, mis on väga sarnane Laplace'i nebulaarhüpoteesiga ja püüab mehaaniliselt seletada igasugust astronoomilist liikumist ja arengut. Kant arvas, et kõik planeedid on elutatud või saavad olema ja et päikesest kõige kaugemal asetsevad, mil on olnud kõige pikem arenguaeg, omavad tõenäoliselt kõrgemaid arukate olendite liike, kui seni meie planeedil on tekkinud. Oma *Antropoloogias* (1789. a. pika aja jooksul peetud loenguist koostatud) vihjas ta inimese loomast põlvnemise võimalikkusele. Kant arvab, et kui inimlaps varaseil ajal, mil inimesed olid veel üsna kaitseta metsloomade vastu, oleks karjunud nii valjusti maailma tulles kui praegu, siis kiskjad oleksid ta leidnud ja õginud. Seepärast oli inimene esialgu tõenäoliselt õige erinev sellest, kelleks ta on muutunud tsivilisatsiooni tõttu. Ja siis jätkab Kant kavalasti: „Kuidas ja missuguste kaaspõhjuste abil loodus niisuguse arengu teostas, seda me ei tea. See märkus viib meid kaugemale, näit. mõttele, kas sellele teisele suurte looduslike revolutsioonide perioodile ei peaks järgnema veel kolmas; mil mõni orangutang või šimpans kujundaks välja käimiseks, esemete komponamiseks ja rääkimiseks vajalikkude elunditega inimkeha, mille sisemuses leiduks elund aru kasutami-

seks ja mis seltskondliku kultuuri mõjul järk-järgult areneks.“ Kas tahab Kant siin tulevikuvormis kõnel-des kaudselt ja ettevaatlikult väljendada oma arva-must inimese tegeliku arenemise kohta loomast?

Nii näeme aeglaselt kasvavat seda lihtset väikest meest, kes oli vaevalt viis jalga kõrge, mõõdukas, ta-gasihoidlik ja ometi oma peas varjas või kujundas kõige kaugemale ulatuvat pööret moodses filosoofias. Kant'i elu oli nii korrapärane kui korrapäraseim korra-päraseist tegusõna. „Tõusmine, kohvijoomine, kir-jutamine, loengute pidamine, lõunastamine, jalutamine — kõigel oli oma kindel aeg,“ ütleb Heine. „Ja naab-rid teadsid päris täpselt, et kell on pool neli, kui Im-manuel Kant oma hallis pihtkuues, hispaania roost kepp käes, astus välja oma maja uksest ja jalutas väi-kese pärnadeallee poole, mida tema pärast veel prae-gugi hüütakse Filosoofi teeks. Kaheksa korda jalu-tas ta seal edasi-tagasi, igal aastajal, ja kui ilm oli som-pus või hallid pilved vihma ennustasid, nähti teenrit, vana Lampe't, areldi, murelikult ta järel käivat suure vihmavarjuga kaenlas, just nagu Ettenägevuse süm-bolit.“

Kant oli kehaliselt nii nõrk, et ta oli sunnitud pidama ranget dieeti. Ta arvas tervislikumaks teha seda ilma arstita, ja nii elas ta kaheksakümne aastani. Seitsmekümne-aastasena ta kirjutas essee *Hinge jõust lihtselt otsuse abil oma haiglasi tundeid valitseda*. Üheks ta lemmik-põhimõtteks oli ainult läbi nina hin-gata, eriti väljas olles; seepärast ei lubanud ta sügi-sel, talvel ja kevadel kedagi endaga keskustella iga-päevaste jalutuskäikude ajal; ta eelistas vaikimist kül-metumisele. Enne tegutsemist ta mõtles kõik hool-sasti läbi, ja seepärast jäi kogu eluajaks poissmeheks. Kaks korda ta mõtles paluda daami kätt; kuid ta kaa-lutles nii kaua, et ühel juhul daam abiellus julgema

mehega ja teisel lahkus Königsbergist enne kui filosoof otsusele jõudis. Võib-olla tundis ta nagu Nietzsche, et abiellumine takistaks teda ausas tõeotsimises; „abielumees teeb kõike raha eest“, tavatses Talleyrand öelda. Ja Kant oli kirjutanud kahekümne kahe aastast, kõikvõimsa nooruse kauni entusiasmi: „Olen juba määranud tee, millest tahan kinni pidada. Ma algan oma käiku, ja miski ei pea mind takistama seda jätkamast.“

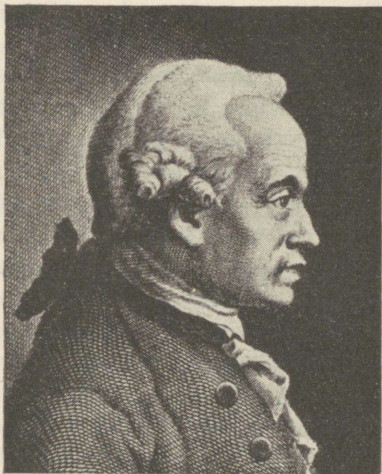
Ja nii ta püsis peaaegu viisteist aastat vaesuses ja tundmatuses, visandades ja kirjutades ja ümber kirjutades oma suurteost. Ta lõpetas selle alles 1781. a., viiekümne seitsme aasta vanuses. Ükski inimene ei küpsenud nii aeglaselt; aga teiselt poolt ükski raamat ei üllatanud ega viinud filosoofilist maailma segadusse sel määral.

3. *Puhta mõistuse kriitika.*

Mis tähendab see pealkiri? „Kriitika“ ei tähenda just täpselt kritiseerimist, vaid kriitilist analüüsi. Kant ei ründa „puhast mõistust“, välja arvatud teose lõpp, kus ta püüab näidata selle piire; pigemini ta loodab näidata „puhta mõistuse“ võimalikkust ja tõsta teda kõrgemale sellest segasest tunnetusest, mis saabub meile moonutatavate meelte kaudu. Sest „puhas“ mõistus peab tähendama tunnetust, mis ei saabu meelte kaudu, vaid on rippumatu igasugusest meelelisest kogemusest; on tunnetus, mida omame vaimu sünnilt-omase loomuse ja struktuuri tõttu.

Seega kohe alguses Kant kutsub välja Locke'i ja inglise kooli, väites, et kõik tunnetus ei tulene meeltest. Hume arvas näidanud olevat, et pole hinge ega teadust; et vaim on ainult meie kujutlused teatud

järjestuses ja seotuses; ja et meie veendumused on ainult tõenäosused, mis iga hetk võivad puruneda. Need valejärelused on vale-eelduste tulemuseks, ütleb Kant. Hume oletas, et kogu tunnetus saabub „üksikuist ning selgesti eristuvaist“ aistinguist; loomuli-

Immanuel Kant.

kult ei suuda need tagada paratamatust või muutu-
matuid järgnevusi, milles võiks alati kindel olla; ja
muidugi te ei või loota „näha“ oma hinge, isegi mitte
sisemeele silmadega. Mõõngem, et absoluutselt kindel
tunnetus on võimatu, kui kõik teadmine saabub meele-
lisusest, olenematust välismaailmast, mis pole meile
kohustunud korrapäraselt käituma. Aga mis siis, kui
omaksime tunnetust, mis on rippumatu meelelisest ko-
gemusest, teadmisi, mille tõde on meile kindel koguni
enne kogemust — *a priori*? Siis muutuks võimalikuks
absoluutne tõde ja absoluutne teadus, eks ju?

Kas on niisugust absoluutset tunnetust? See on esimese *Kriitika* peaprobleem. Siin „tõstetakse küsimus..., kuipalju ma... [mõistusega] võiksin loota korda saata, kui mult võetaks kõik kogemuse aines ja abi“. *Kriitika* muutub üksikasjaliseks mõtlemisebioloogiaks, mõistete päritolu ja arengu uurimiseks, vaimu sünnilt-omase struktuuri analüüsiks. Selles seisneb Kant'i arvates kogu metafüüsika probleem. „Selles töös olen eriti taotelnud põhjalikkust; ja julgen öelda, et ei tohiks olla ühtki metafüüsilist ülesannet, mida siin poleks lahendatud või mille lahendamiseks poleks vähemalt võti antud.“ *Exegi monumentum aere perennius*¹⁾! Sellise enesega-hooplemise kaudu loodus kannustab meid loomingle.

Kriitika jõuab ruttu peaküsimuse juurde. Kogemus pole „kaugeltki ainus ala, millega saaks piirata meie aru. Ta ütleb meile küll, mis seal on, aga mitte, et see peab paratamatult olema nii ja mitte teisiti. Seepärast ei anna ta meile ka tõelisi üldtõdesid; ja viimast liiki tunnetusi nii ihkavat mõistust ta rohkem erutab kui rahuldab. Niisugused üldised tunnetused, mida ühtlasi iseloomustab sisemine paratamatus, peavad olema kogemusest olenematud, iseendast selged ja veenvad.“ See tähendab, nad peavad olema tõsi, hoolimata sellest, missugune oleks meie hilisem kogemus; tõsi isegi enne kogemust; tõsi *a priori*. „Matemaatika on hiilgavaks näiteks, kui kaugele võime kogemusest olenematult minna aprioorsetes tunnetuses.“ Matemaatiline tunnetus on paratamatu ja kindel; ja me ei saa mõelda, et edaspidine kogemus räägiks sellele vastu. Me võime uskuda, et päike „tõuseb“ homme läänest või et ühel päeval kusagil asbestist maailmas tuli ei põleta; kuid me ei saa

1) „Püstitasin monumendi, vasest kestvama“ — Horatiuse tuntud oodi algus. Tõlk.

mingi hinna eest uskuda, et kaks korda kaks oleks muud kui neli. Niisugused tõed on kogemus-eelsed tõed; nad ei olene möödunud, käesolevast või saabu- vast kogemusest. Seepärast nad on absoluutsed ja pa- ratamatud tõed; ja pole mõeldav, et nad kunagi muu- tuksid valeks. Aga kust saabub see absoluutsuse- ja paratamatuse-iseloom? Igatahes mitte kogemusest, sest kogemus annab ainult üksikaistinguid ja üksik- sündmusi, mille järjekord võib tulevikus muutuda. Need tõed omandavad oma paratamatuse-iseloomu pi- gemini meie vaimu sünnilt-omasest struktuurist, meie vaimu loomulikust ning vältimatust tegutsemisviisist. Sest inimese vaim pole (ja siin esineb lõpuks Kant'i suur väide) mitte passiivne vaha, millele kogemus ja aisting kirjutavad oma absoluutse ja siiski tujuka tahte; ka pole ta ainult abstraktne nimi hingeseisun- dite ridade tarvis; ta on tegev elund, mis kujundab ja korrastab aistinguid ku- jutlusteks, elund, mis transformeerib kogemuse kaotilise paljuse mõtte korraldatud ühtsusse.

Aga kuidas?

1. *Transtsendentaalne esteetika.*

Selle küsimuse vastamise katset, katset vaimu sünnilt-omast struktuuri või mõtlemise sünnilt-oma- seid seadusi uurida, nimetab Kant „transtsendentaal- seks filosoofiaks“, sest see probleem läheb üle mee- lise kogemuse piiri. „Ma nimetan transtsendentaal- seks iga tunnetust, mis ei tegutse esemetega, vaid, nii- võrd kui see on *a priori* võimalik, meie esemete tun- netamise viisiga — meie kogemuse tunnetuseks kor- raldamise viisidega. Selles aistingu toormaterjali üm- bertöötamise protsessis valmis mõtlemissaaduseks on kaks järku või astet. Esimeseks astmeks on aistingute

koordineerimine taju vormide — aja ja ruumi — rakendamise kaudu neile; teiseks astmeks on nii saadud tajumite koordineerimine mõtlemise vormide, mõtlemise „kategoriate“ rakendamise kaudu. Kant, tarvitades sõna ‚esteetika‘ selle alguses ning etümoloogilises tähenduses, kus ta esemeks on aistingud või tundmused, nimetab esimese astme uurimist „transsendentaalseks esteetikaks“; ja sõna ‚loogika‘ tarvitades mõtlemisvormide teaduse tähenduses ta nimetab teise astme uurimist „transsendentaalseks loogikaks“. Need on kohutavad sõnad, mis aga mõttekäigu jätkudes selgenevad; kui ollakse kord sellest mäest üle, siis muutub tee Kant'i juurde võrdlemisi vabaks.

Mida õigupoolest on mõeldud aistingute ja tajumite all? Ja kuidas muudab vaim esimesi viimaseiks? Omaette võetuna on aisting ainult teadvus mingist erutusest; meil on maik keelel, lõhn sõõrmeis, heli kõrvus, temperatuuritunne nahal, valgussähvatus võrkkilel, surve sõrmedes: see on ainult kogemuse toores ning tahumata algus; see, mida laps omab kobava vaimuelu esimestel päevadel; see ei ole veel tunnetus. Aga las need mitmesugused aistingud rühmituvad ühe objekti ümber ruumis ja ajas — näiteks selle õuna ümber. Kui lõhn sõõrmeis, maitse keelel, valgus võrkkilel, kajuilmutatav surve sõrmedes ja käes ühinevad ja rühmituvad selle „asja“ ümber, siis me pole teadlikud niivõrd erutajast kui spetsiifilisest esemest; ja siin on tegu juba t a j u g a. Aisting on muutunud tunnetuseks.

Aga kas toimus see üleminek, see rühmitumine automaatselt? Kas aistingud iseenesest, spontaanselt ning loomulikult kobarduvad ja korrastuvad ja muutuvad niiviisi tajumiks? Jah, ütlesid Locke ja Hume; koguni mitte, väidab Kant.

Sest need mitmesugused aistingud saabuavad meile

mitmesuguste meeleteede kaudu, läbi tuhande „sensoorse närvi 1)“, mis viivad nahalt ja silmast ja kõrvast ja keelest ajusse. Missuguse käskjalgade sigrimigri peaksid nad küll moodustama, kui nad rüsinal tungivad vaimu kambresse ja nõuavad tähelepanu! Pole ime, et Platon rääkis „meelte pööblist“. Ja enda hooliks jäetuna jäävad need aistingud korraldamata hulgaks, kaootiliseks „paljuseks“, mis haletsusväärset võimetuna ootab tähendust, eesmärki ja jõudu korraldamise kaudu. Niisama hästi võiksid kindralile tuleliini tuhandest sektorist saabuvad teated enda jõul põimudes üksteist mõista ja käskudeks ümber kujuneda. Ei; selle pööbli jaoks eksisteerib seaduseandja, suunav ja korrastav võim, mis ei võta ainult vastu, vaid kujundab neist aistinguaatomeist midagi mõttekat.

Pandagu esmalt tähele, et mitte kõik sõnumid ei leia vastuvõttu. Käesoleval hetkel mõjuvad teie kehasse loendamatud jõud; erutuste torm peksab närviotsi, mida keha amööblikult välja sirutab välismaailma kogema. Kuid mitte kõik kutsutud pole valitud. Ainult need aistingud valitakse välja, mida saab ümber kujundada neiks tajumeiks, mis sobivad teie hetkelise taotlusega või mis toovad neid tungivaid hädaohu-sõnumeid, mis on alati tähelepanuväärsed. Kell tiksub, ja te ei kuule teda; kuid sama tiksumine, mitte sugugi valjem, muutub kuuldavaks, kui mingi eesmärk seda nõuab. Lapse hälli juures magav ema on kurt elu möllu suhtes enda ümber; aga kui väike liigutab, tuleb ta kohe tagasi ärkvele, otsekui kiiresti merepinnale tõusev tuuker. Kui eesmärgiks on liitmine, siis vastame erutusele „kaks ja kolm“ „viis“; kui eesmärgiks on korrutamine, siis samale erutusele

1) **Sensoorseid närvid** — välisärritusi närvikava keskustesse vahendavad närvid. Tõlk.

sama kuulmismeele alalt „kaks ja kolm“ anname vastuse „kuus“. Aistingute ja kujutluste assotsieerumist (seostumist) ei tingi ainult ajaline või ruumiline naabus, sarnasus, kogemuse värskus, sagedus või tugevus, vaid kõigepealt determineerib (määrab) seda vaimu eesmärk. Aistingud ja mõtted on teenrid, nad ootavad kutset ega tule muidu kui meie neid vajame. On olemas teatud valiv ja suunav jõud, mis neid kasutab ja valitseb. Lisaks aistinguile ja kujutlustele eksisteerib a r u.

See valiv ja korraldav tegur kasutab Kant'i arvates esmalt kaht lihtset meetodit talle esitatud materjali liigitamiseks: ruumimeelt ja ajameelt. Nii nagu kindral korraldab talle toodud teated vastavalt lähtekohale ja kirjutamisajale ja asetab nad mingisugusesse süsteemi, nii ka aru lokaliseerib (paigustab, asetab kohale) oma aistingud ajas ja ruumis, omistab nad sellele objektile siin või tolele seal, sellele olevikule või tolele minevikule. Ruum ja aeg pole tajutavad asjad, vaid tajumisvormid, aistingute mõtestamise teed; ruum ja aeg on tajumisvahendid.

Nad on apriorsed, sest igasugune korraldatud kogemus sisaldab ja eeldab neid. Ilma nendeta ei muutuks aistingud iial tajumeiks. Nad on apriorsed, sest mõtlematu on niisugune kogemus tulevikus, mis ei sisaldaks neid niisamuti. Ja et nad on apriorsed, nende seadused, mis on matemaatika seadused, on niisamuti apriorsed, absoluutsed ja paratamatud ja igavesed. Pole ainult tõenäoline, vaid kindel, et me iial ei leia sirgjoont, mis pole lühim tee kahe punkti vahel. Vähemasti matemaatika on päästetud David Hume'i laostavast skeptitsismist.

Aga kas võib niisamuti päästa teisi teadusi? Jah, kui saab näidata, et nende põhiprintsiip, kausaalsus-

seadus — et antud põhjusele peab alati järgnema kindel tagajärg — on niisamuti sünnilt-omane kõigis aruprotsessides ja et pole iial mõeldav mingi kogemus, mis kõneleks vastu kausaalsusprintsipiibile või pääseks selle kehtivusest. Kas on ka kausaalsus aprioorne, igasuguse mõtlemise asendamatu eeldus ning tingimus?

2. *Transtsendentaalne analüütika.*

Nii astume aistingu ja taju laialt alalt mõtlemise hämarasse ning kitsasse kambrisse; me läheme „transtsendentaaalsest esteetikast“ „transtsendentaaal-
sesse loogikasse“. Esmalt tuleks nimetada ja analüüsida neid elemente meie mõtlemises, mida niivõrra ei anna arule taju kui tajule aru, neid tegureid, mis väärivad esemete „tajuva“ tunnetuse „mõisteliseks“ suhete, järjestuste ja seaduste tunnetuseks. Just nagu tajud korraldavad aistinguid esemete ümber ruumis ja ajas, nii mõisteline tunnetus korraldab tajumeid (esemeid ja sündmusi) põhjuse, üksuse, vastastikkuse mõju, paratamatuse, võimalikkuse ja muude selliste ideede ümber. Need ja teised „kategoriad“ moodustavad struktuuri, mis võtab vastu tajusid, liigitab ja kujundab neist korraldatud mõisteid. Kategoriad moodustavad aru põhiolemuse; aru on kogemuse korrastamine.

Märgatagu siin jälle selle aru aktiivsust, mis Locke'ile ja Hume'ile oli ainult „passiivne vaha“ meelelise kogemuse haamrilöökidest all. Mõeldagu seesugusele mõttesüsteemile nagu Aristotelese oma. Kas on mõeldav, et see peaaegu kosmiline andmete korraldus oleks tekkinud andmete enestest automaatselt anarhisest spontaansusest? Vaadake mõnd suure-

joonelist raamatukogu kaartkataloogi, mis inimese otsarbeile vastavalt on arukalt korrastatud. Siis kujutegelge, et kõik kaardid on puistatud põrandale ja laiali pillutatud metsikus tohuvabohus. Kas suudate mõelda, et need laialipillutatud kaardid tõmbaksid end ise münchhausenlikult välja korralagedusest, läheksid rahulikult oma õigesse kastidesse alfabeedilises ja sisulises korras ja iga kast oma õigesse kohta raamistikus, — kuni kõikjal valitseks jälle kord, mõte ja otstarbekus? Missuguseid imelugusid on siiski puhunud meile need skeptikud!

Aisting on korrastamata ärritus, taju on korrastatud aisting, mõiste on korrastatud taju, teadus on korrastatud teadmine, tarkus korrastatud elu. Igal järgneval astmel leiame enam korda, järjekindlust ja ühtsust. Kust saabub see kord, järjekindlus ja ühtsus? Mitte asjadelt endilt, sest neid me tunneme ainult aistingutest, mis saabuvad tuhat teed pidi korratus hulgas; alles meie eesmärgid loovad korra, järjekindluse ja ühtsuse selles pealetükkiavas anarhias. Meie ise, meie isiksus, meie aru heidab valgust neile tumedaile meredele. Locke eksis öeldes, et „midagi pole arus, mis varem poleks olnud meeltes“; Leibniz lisas siin õigusega: „välja arvatud aru ise“. „Tajumid ilma mõisteita on pimedad,“ ütleb Kant. Kui tajumid automaatselt põimuksid korraldatud mõtteks, kui kaosest korra loomiseks poleks vaja aru aktiivset pingutust, kuidas võiks siis sama kogemus jätta ühe inimese keskpäraseks, aga tugevama ning virgema hinge tõsta tarkuse ja tõe kauni loogika valgusse?

Seega ei johtu kord maailmas mitte temast enesest, vaid sellest, et maailma tunnetav mõtlemine ise on korraldamine, on esimene aste selles

kogemuse liigitamises, mis lõpuks tekitab teaduse ning filosoofia. Mõtlemisseadused on ühtlasi asjade seadused, sest asju me tunnetame ainult mõtlemise kaudu, mis peab alistuma neile seadustele, kuna need seadused ja mõtlemine on üks ning sama. Siit järeldeb, nagu hiljem Hegel ütles, et loogika- ja loodusseadused on samad ja et loogika ja metafüüsika sulavad ühte. Üldised teaduse printsiibid kehtivad paratamatult, sest oma põhiolemuselt nad on mõtlemisseadused, mida hõlmab ja eeldab iga kogemus, olgu minevikus, olevikus või tulevikus. Teadus on absoluutne ja tõde igavene.

3. *Transtsendentaalne dialektika.*

Sellest hoolimata on see loogika ja teaduse üldiste tõdede veenvus ja absoluutsus paradoksaalsel viisil piiratud ja relatiivne: ta on rangelt piiratud vahetu kogemusega ja suhtelis-rangelt meie inimesliku tunnetusviisiga. Sest kui eelnenud analüüs oli õige, siis maailm, nagu teda tunneme, on konstruktsioon, lõppsaadus, tahaks peaaegu öelda töötoode, mille loomiseks aru töötab kaasa samavõrra oma kujundavate vormide abil kui asi temast lähtuvate ärrituste kaudu. (Nii tajume näit. mõne laua pealispinda ümmargusena, kuigi aistingud peaksid andma meile ellipsi.) Objekt, nagu ta meile ilmub, on fenomen, mingi ilmum, mis võib-olla on väga erinev sellest välisasjast, nagu see oli enne meie meelte aistimispiirkonda astumist. Me ei saa iial teada, mis see objekt põhiliselt on; „a s i i s e e n d a s“ võib olla mõtlemise ja järeldamise ese (*noumenon*¹)), kuid teda ei saa kogeda,

¹) *N o u m e n o n* (loe: no uumenon) — ainult mõeldav, kogemuses mitte antud ese. Tõlk.

— sest kogemisel ta muutuks, läbides meeli ja mõtle-
mist. „Meile jääb täiesti teadmatuks, mis objektid on
iseendas, lahus meie meelisest vastuvõtust. Me ei
tunne muud kui oma viise neid tajuda, viise, mis on
omased meile, kuigi mitte paratamatult igale olen-
dile, ometi kahtlemata igale inimolendile.“ Kuu,
nagu me teda tunneme, on ainult kimp aistinguid
(nagu teadis Hume), mida ühendab meie sünnilt-
omane vaimne struktuur, ümber töötades aistinguid
tajumeiks ja viimaseid mõisteiks või kujutlusteks
(mida Hume ei märganud); seepärast on kuu meile
lõpuks ainult meie kujutus.

See ei tähenda, et Kant kunagi kahtleks „matee-
ria“ ja välismaailma eksistentsis; aga ta lisab, et me
ei tea neist midagi kindlat peale nende eksistentsi.
Meie üksikasjaline teadmine käib nende ilmumite,
nende fenomenide kohta, aistingute kohta, mis meil
neist on. Idealism ei tähenda, nagu populaarselt ar-
vatakse, et midagi ei eksisteeri väljaspool tajuvat
subjekti; vaid et kaaluv osa igast objek-
tist on loodud taju- ja aruvormide
kaudu: me tunneme eset ainult kujutluseks trans-
formeerituna; mis ta on enne seda transformeerimist,
seda me ei või teada. Teadus lõppude lõpuks on
naiivne, oletades, et ta tegeleb asjadega iseeneses,
nagu nad on oma täisverelises, välises, rikkumatus
reaalsuses; filosoofia on natuke riugasterikkam ja
taipab, et kogu teaduste materjal seisneb pigemini
aistinguis, tajumeis ja mõisteis kui asjus. „Kant'i
suurimaks teeneks on fenomeni eristamine asjast ise-
endas,“ ütleb Schopenhauer.

Siit järgneb, et iga teaduse või religiooni katse
midagi öelda viimse realiteedi kohta peab jääma ainult
hüpoteesiks. „Meelelisuse piiridest... ei või aru iial
üle pääseda.“ Viimast taotleb transtsendentaalne

teadus upub „antinoomiaisse 1)“ ja transtsendentaalne teoloogia „paralogismidesse 2)“. „Transtsendentaalse dialektika“ õelaks ülesandeks on analüüsida nende katsete kehtivust, mida mõistus teeb püüdes pääseda aistingute ja nähtuste piiravast ringist asjade juurde „iseeneses“.

Antinoomiad on lahendamatud dilemmad, mis tekivad teadusest, kui see püüab kõrgemale tungida kogemusest. Nii näit. kui teadus katsub otsustada, kas maailm on ruumiliselt lõpmatu või lõplik, mõtlemine tõstab mässu mõlema oletuse vastu: me tunneme sundi iga piiri taga mõelda midagi lõpmatult jätkuvat; ja ometi on lõpmatus ise kujutlematu. Või jälle: kas maailmal on algus ajas? Me ei suuda mõista igavikku, kuid teiselt poolt me ei suuda mõista ühtki hetke minevikus, mille puhul ei tekiks tunnet, et enne seda on midagi olnud. Või kas on sel põhjuste-ketil, mida teadused uurivad, algus, Esimene Põhjus? Jah, sest lõputu kett pole mõeldav; ei, sest esimene põhjustamata põhjus on samavõrra kujutlematu. Kas on võimalik kuidagi pääseda neist mõtlemise umbtänavast? Jah, ütleb Kant, kui meeles pidada, et ruum, aeg ja põhjus on taju või aru vormid, mis paratamatult tungivad meie igasse kogemusse, et nad moodustavad kogemuse koestiku ja struktuuri; sest need dilemmad tõusevad oletustest, et ruum, aeg ja põhjus on meie tajust rippumatud välisasjad. Meil ei saa iial olla kogemusi, mida me ei tõlgitseks ruumi, aja ja põhjuse mõiste abil; kuid meil poleks ka iial filosoofiat, kui unustaksime, et need pole asjad, vaid mõistmise ja tõlgitsemise viisid.

1) **Antinomia** — kahe teineteist eitava otsustuse vastuolu, mis mõlemad paistavad ühevõrra õigustatuna.

Tõlk.

2) **Paralogism** — ekslik järeldus.

Tõlk.

Niisamuti on lugu paralogismidega „ratsionaal-
ses“ teoloogis, mis püüab teoreetilise mõistuse abil
tõestada, et hing on hävimatu substants, et tahe on
vaba ja kõrgemal põhjuse-tagajärje seadusest ja et
„paratamatult vajalik olend“ Jumal eksisteerib kogu
realiteedi eeldusena. Transtsendentaalne dialektika
peab meenutama teoloogiale, et substants, kausaalsus
ja paratamatus on piiratud kehtivusega kategooriad,
korraldamise ja liigitamise viisid, mida aru raken-
dab meelelisele kogemusele, ja usaldatavalt kehtivad
ainult niisuguse kogemuse fenomenide suhtes. Me ei
või rakendada neid mõisteid *noumenon*'ide (ainult
järeldatud või aimatud asjade) maailma kohta. Reli-
giooni tõdesid ei saa tõestada teoree-
tilise mõistuse abil.

Seega lõpeb esimene *Kriitika*. Võib kujutella,
missuguse pilkelise naeratusega oleks vaadelnud neid
tulemusi David Hume, veel salapärasem šotlane kui
Kant. See määratu kaheksasaja-leheküljeline raamat,
peaaegu talumatuseni täidetud raskepärase termino-
loogiaga, oli taotelnud kõigi metafüüsika probleemide
lahendamist ja seekõrval teaduse absoluutsuse ja reli-
giooni oluliste tõdede päästmist. Mis oli aga raamat
tegelikult saavutanud? Ta oli purustanud teaduse
naiivse maailma ja piiranud teaduslikku uurimistööd,
kuigi mitte süvenemisastme poolest, aga kindlasti
ulatuselt ja ilmselt pinnalisema nähtuste-maailmaga,
millest sügavamal ta võis toota ainult jantlikke „anti-
noomiaid“. Niiviisi „päästeti“ teadus! Raamatu
kõige ilmekamad ja meeldejäävamad osad õpetasid, et
usu esemete, vaba ning surematu hinge ja hea looja
eksistentsi ei saa tõestada mõistuse abil. Nii oli
„päästetud“ religioon! Pole imestada, et Saksamaa
vaimulikud protestisid metsikult seesuguse päästmise

vastu ja kättemaksuks hüüdsid oma koeri Immanuel Kant'iks.

Ja pole ime, et Heine võrdles seda Königsbergi väikest professorit kohutava Robespierre'iga. Viimane oli tapnud ainult kuninga ja mõned tuhanded prantslased — mida üks sakslane võib andestada; aga Kant oli tapnud Jumala, ütleb Heine, oli õõnestanud teoloogia kõige hinnalisemad argumendid. „Kummaline kontrast selle mehe välise elu ja ta hävitava, maailma-purustava mõtte vahel! Tõesti, kui Königsbergi kodanikud oleksid aianud selle mõtte kogu tähendust, nad oleksid tundnud selle mehe ees palju jubedamat hirmu kui timuka ees, ... kes surmab ainult inimesi. Aga head inimesed nägid temas ainult filosoofia-professorit, ja kui ta kindlal tunnil mööda jalutas, tervitasid nad teda sõbralikult ja seadsid võib-olla tema järgi oma taskukelli.“

Kas see oli karikatuur või ilmutus?

4. *Praktilise mõistuse kriitika.*

Kui religiooni ei saa rajada teadusele ega teoloogiale, millele siis? Kõlblusele. Teoloogia on liiga kindluseta alus, parem ta hüljata või koguni hävitada; usu peab asetama väljapoole mõistuse küündivust. Kuid seepärast peab religiooni kõlbluslik baas olema absoluutne, mitte tuletatud küsitava tõetabavusega meelelisest kogemusest või ebakindlaist järeldustest. Teda ei tohi rikkuda eksliku mõistusega segades; ta peab johtuma vahetu taju ning intuitsiooni läbi meie sisimast minast. Me peame leidma üldkehtiva ning paratamatu eetika, apriorsete kõlblusprintsipiidega, mis on niisama absoluutsed ning kindlad kui matemaatika printsiihid. Me peame näitama, „et puhas mõistus võib sisaldada endas praktilist, s. o.

tahte määramiseks küllaldast alust“, et kõlbeline tunne on sünnilt-omane ja mitte kogemusest tuletatud. Moraalne imperatiiv¹⁾, mida me vajame religiooni aluseks, peab olema tingimatu, kate g o o r i - line imperatiiv.

Ent kõige üllatavamaks realiteediks kogu meie kogemuses on meie kõlbeline teadvus, kiusatuse korral vältimatult tekkiv tunne, et see või too on halb. Me võime järele anda kiusatusele, aga tunne on siiski olemas. *Le matin je fais des projets, et le soir je fais de sottises*²⁾; kuid me teame, et nad on *sottises*, ja otsustame end uuesti parandada. Mis põhjustab meis kahetsuspiina ja uusi otsuseid? See on kate g o o r i - line imperatiiv meis, meie südametunnistuse tingimatu käsk: „Toimi nii, nagu peaks sinu tegutsemise maksiim (elureegel) sinu tahte läbi saama üldiseks looduseaduseks.“ Mitte mõtleva kaalutlemise, vaid elava ning otsese tunde kaudu me teame, et peame hoiduma niisugusest käitumisest, mis muudaks võimatuks ühiselu, kui kõik inimesed seda harrastaksid. Kas ma ei taha pääseda kimbatuses vale abil? Aga „ma võin küll tahta seda valet, kuid koguni mitte, et valetamine tehtaks üldiseks seaduseks; sest niisuguse seaduse puhul poleks üldse mingisuguseid kohustumisi.“ Seepärast tekib minus tunne, et ma ei tohi valetada isegi mitte enda kasuks. Elutarkus on hüpoteetiline, tema juhtmõtteks on aus olla, kui see kasulik on; kõlb- lusseadus meie südames aga on tingimatu ning abso- luutne.

Ja tegu pole hea mitte seepärast, et tal on head tagajärjed või et ta on tark, vaid et ta on toimunud

1) I m p e r a t i i v — käskiv kõneviis, käsk. Tõlk.

2) Hommikul ma teen häid kavu, kuid õhtul rumalusi. Tõlk.

kuulekuses sellele sisemisele kohusetundele, sellele kõlblusseadusele, mis ei johtu meie isiklikust kogemusest, vaid käskivalt ja *a priori* annab seadusi meie käitumise kohta minevikus, olevikus ja tulevikus. Ainus tingimatult hea asi siin maailmas on hea tahe — tahe järgida kõlblusseadust hoolimata selle kasulikkusest või kahjulikkusest meile. Ärge mõelge oma õnnele, täitke oma kohust. „Seega pole moraal õigupoolest mitte õpetus, kuidas võiksime õnnelikuks saada, vaid kuidas me teeme end õndsuse vääriliseks.“ Otsigem teiste jaoks õnne, enda jaoks aga täiuslikustumist, toogu see siis meile õnne või piina. Et saavutada täiuslikust iseendas ja teiste jaoks õnne, „toimi nii, et sa inimsust, nii enda kui ka iga teise isikus, alati tarvitad ka eesmärgina, mitte iial ainult vahendina“, — ka see on osa kategoorilisest imperatiivist, nagu me otsekohe tunneme. Elagem niisuguse põhimõtte järgi, ja me loome juba mõistuslike inimeste ideaalse ühiskonna; selle loomiseks peame ainult tegutsema nii, nagu kuuluksime juba sinna; me peame rakendama täiuslikku seadust mittetäiuslikus riigis. Te arvate, et niisugune kohust ilust ja kõlbelisest õnnest kõrgemale asetav eetika on karm; kuid ainult sel viisil me lakkame olemast loomad ja hakkame olema jumalad.

Vahepeal märgakem, et see absoluutne käsk kohust täita tõestab lõpuks meie tahte vabadust. Kuidas oleksime muidu loonud niisuguse mõiste kui kohus, poleks me tundnud end vabana? Me ei saa tõestada seda vabadust teoreetilise mõistuse abil; aga me veendume temas vahetult teda tundes kõlbla valiku kriisis. Me tunneme seda vabadust kui oma sisimat olemust, kui „puhast mina“; me tun-

neme endas kogemusi kujundava ja eesmäärke valiva vaimu spontaanset aktiivsust. Meie tegutsemine, kui oleme kord alanud, näib toimuvat kindlaksmääratud ning muutumatute seaduste päraselt, kuid ainult seejärel, et me tajume oma tegude tulemusi meelte kaudu, mis riietavad kogu läbimineva materjali sellesse kausaalsusseadusse, mis meie aru ise on loonud. Sellest hoolimata me seisame väljaspool ning kõrgemal neist seadustest, mida loome endale kogemusmaailma mõistmiseks; igaüks meist on algatusjõu ja loomisvõime tsentrum. Sel, küll tuntaval, aga tõestamatul viisil on igaüks meist vaba.

Ja niisamuti me tunneme, et oleme surematud, kuigi me ei saa seda tõestada. Me näeme, et elu pole niisugune nagu nood rahva poolt nii armastatud draamad, kus nadikaela karistatakse ja iga vooruslik tegu oma tasu saab. Me õpime iga päev uuesti, et mao kavalus lööb siin paremini läbi kui tuvi vagadus ja et iga varas võib triumfeerida, kui ta varastab ainult küllalt palju. Kui voorust õigustaks ainult ilmlik kasulikkus ning edukus, siis poleks tark olla liiga hea. Ja ometi, kuigi me teame seda kõike ja meile seda jõhkralt ikka jälle näidatakse, me ometi tunneme õigluse käsku, me teame, et peame tegema tulutut head. Kuidas võiks see õiglustunne püsida, kui me ei tunneks oma südames, et see elu on ainult osa elust, see maine unenägu ainult loote-line avamäng uuele sünnile, uuele ärkamisele; kui me hämaralt ei teaks, et järgnevas ning pikemas elus hüvitatakse kõik ja et ainuski suuremeelselt antud kruusitais vett ei jää sajakordse tasuta?

Lõpuks osutavad samad märgid Jumala olemasolule. Kui kohusetunne hõlmab ja õigustab tulevase tasu usku, siis „surematuse postulaat¹⁾ peab viima...

¹⁾ P o s t u l a a t — mingisuguse tõikadeseose mõistmiseks vajalik oletus. Tõlk.

sellele tagajärjele adekvaatse, kõigiti vastava põhjuse oletamisele, s. o. ... Jumala eksistensi ... postuleerimisele“. See pole jällegi tõestus „mõistuse“ kaudu; kõlblustundel, mis tegeleb meie tegude maailmaga, peab olema prioriteet (eesõigus) teoreetilise loogika suhtes, mis on kujundatud ainult meeleliste fenomeenidega tegelemiseks. Meie mõistus jätab meile vabaduse uskuda, et asjade-iseeneses taga on õiglane Jumal; meie kõlblustunne käsib meid seda uskuda. Rousseau'l oli õigus arvata, et pea loogikast kõrgemal on südame tundmus. Pascal'ilgi oli õigus: südamel on omad tõestusalused, mida pea ei suuda iial mõista.

5. Religioonist ja mõistusest.

Kas ei paista see kõik kulununa, arana ja konservatiivsenä? Kuid ta ei olnud seda. Vastupidi, see religiooni siiras taandamine moraalsele usule ning lootusele, äratas protesti kõigis õigeusklikes sakslastes. Vastupanu sellele vaimulike rünnakule nõudis enam julgust, kui seda tavatsetakse ühendada Kant'i nimega.

Ta küllalt suur julgus ilmnes ka kõiges selguses, kui ta avaldas kuuekümne kuue aastaselt oma *Otsustamisvõime kriitika* ja kuuekümne üheksa aastaselt oma *Religiooni ainult mõistuse piirides*. Esimeses neist raamatuist Kant arutab uuesti maailma plaanipärasust, mille ta oli hüljanud Jumala olemasolu tõestuse argumendina esimeses *Kriitikas* kui mitteküllaldase. Ta alustab suhetades (ühendusse seades) plaanikust ja ilu; ilus on tema arvates kõik, mis ilmub sümmeetria ja struktuuri terviklusest, olles otsekui mõne aruka olevuse poolt kavastatud. Ta tähendab möödaminnes (ja Schopenhauer on siit laenanud suure osa oma kunstiteooriast), et

sümmeetrilise struktuuri vaatlus pakub meile alati kõrvalhupideta rõõmu ja et „huvitumine looduse ilust selle enda pärast on ikka headuse tunnuseks“. Paljud esemed looduses osutavad niisugust ilu, niisugust sümmeetriat, niisugust terviklust, mis peaaegu sunnib meid mõtlema üleloomulikule plaanile. Kuid teiselt poolt, ütleb Kant, on looduses niisamuti väga palju raiskamise ja korratuse juhtumeid, palju kasutuid kordumisi ja mitmekordistumisi. Loodus säilitab elu, aga kui paljude kannatuste ja surma hinnaga! Väliste plaanipärasuse paiste pole seega küllalt veenev tõestus Jumala ettenägevusele. Teoloogid, kes seda ideed nii palju kasutavad, peaksid ta hülgama ja teadlased, kes on ta hülganud, peaksid teda kasutama; sest see on suurepärase võti tuhande ilmutuse juurde. Sest kahtlemata on plaanlikkust, aga see plaanlikkus on sisemine, on osade plaanistatus terviku seisukohalt. Kui teadus seletaks organismi osi vastavalt nende tähendusele terviku jaoks, siis seesugune menetlus tasakaalustaks imehästi teist heuristilist printsipi¹⁾ — mehaanilist elukäsitust, mis niisamuti võimaldab rikkalikult avastusi, kuid üksipäini ei suuda seletada isegi rohulible kasvamist.

Essee religioonist on tähelepandav teos kuuekümne-üheksa-aastase mehe kohta; ta on peaaegu kõige julgem Kant'i raamatuist. Et religiooni ei tule rajada teoreetilise mõistuse loogikale, vaid kõlblustunde praktilisele mõistusele, siis järeldub siit, et igasugust pühakirja ja ilmutust tuleb hinnata vastavalt nende väärtusele moraali jaoks, kuna teiselt poolt nemad ise ei või otsustada moraaliseaduste üle. Kirikuil ja dog-

¹⁾ Heuristiline printsip — põhimõte
tõe plaanikindlaks avastamiseks. Tõlk.

madel on ainult seevõrra väärtust, kui nad kaasa aitavad inimkonna moraalseks arenguks. Kui aga usutunnistused ja tseremooniad anastavad usundis selle esikoha, mis kuulub kõlbelisele tublidusele, siis on religioon kadunud. Tõeline kirik on niisuguste inimeste ühiskond, keda ühendab aukartus ühise kõlblusseaduse vastu, kuigi nad on laiali pillatud ja üksteisest eraldatud. Niisuguse ühiskonna loomiseks elas ja suri Kristus; see oli tõeline kirik, mida ta rõhutas variseride kirikluse vastu. Kuid teissugune kiriklus lämmatas peaaegu selle õilsa ürituse. „Kristus lähendas jumalariiki maailmale; kuid teda ei mõistatud ja Jumala riigi asemel asutati meie keskel preestrite riik.“ Usutunnistus ja rituaal asendasid hea elu; ja selle asemel, et religioon seoks inimesi ühte, nad jagunevad tuhandesse sekti (lahkusk); ja iga laadi „vaga mänglust“ terutatakse kui „mingisugust taevast õueteenistust“ ja usutakse, et „meelituste kaudu võib saavutada taevase valitseja soosingut“. — Niisamuti ei võinud religiooni tõestada, sest me ei võinud iial täiesti usaldada tunnistusi, millele nad toetuvad; ja palve on kasutu, kui ta taotleb vabastamist looduseadustest, mis kehtivad kogu kõiksuse kohta. Lõpuks saavutab ebaloomulik olukord oma sügavseisu, kui kirik muutub tagurliku valitsuse tööriistaks, kui vaimulikud, kelle ülesandeks on religioosse usu ja lootuse abil lohutada ja juhtida vaevatud inimkonda, muutuvad teoloogilise obskurantismi (kultuurivaenluse) ja poliitilise surve tööriistadeks.

Need järeldused olid julged seetõttu, et just nii olid lood läinud Preisimaal. Friedrich Suur oli surnud a. 1786 ja talle oli järgnenud Friedrich Wilhelm II, kes oma eelkäija liberaalses poliitikas arvas tundvat ebapatriootilist valgustuse maiku. Friedrichi-aegne haridusminister Zedlitz eemaldati ja ta koht

anti pietist Wöllner'ile. Wöllnerit oli Friedrich kirjeldanud kui „reetlikku ning intrigeerivat preestrit“, kes oma aega jagas alkeemia ja roosiristlaste müsteeriumide vahel ja ronis võimule pakkudes end „vääritudks tööriistaks“ uuele monarhile vägivaldses ortodoksluse tagasitoomise poliitikas. A. 1788 Wöllner avaldas dekreedid, mis keelas kooles ja ülikooles iga suguse õpetuse, mis erineb Lutheri protestantismi õigeusklikust kujust. Ta seadis sisse range tsensuuri iga suguste trükitoodete üle ja tegi korralduse iga ketserluses kahtlustatud õpetaja vallandamiseks. Kant jäeti esialgu rahule, sest ta oli juba vana inimene ja — nagu üks kuninglik nõuandja ütles — ainult vähesed inimesed lugesid teda ja needki ei mõistnud. Kuid tema essee religiooni kohta oli arusaadav; ja olgugi ehtse religioosse innuga kirjutatud, ilmutas selleks liiga palju Voltaire'i soont, et uuest tsensuurist läbi pääseda. *Berliner Monatsschrift*'ile, kus oli kavatsatud seda esseid avaldada, anti käsk see tagasi lükata.

Kant tegutses nüüd niisuguse jõu ja julgusega, mida on raske uskuda peaaegu seitsmekümne-aastase mehe kohta. Ta saatis oma essee mõnele sõbrale Jenas ja nende kaudu see avaldati seal ülikooli trükikojas. Jena asetses väljaspool Preisimaad, sama liberaalse Weimari hertsogi kohtuvõimu all, kes siis Goethe eest hoolitses. Selle tagajärjeks oli, et Kant sai Preisi kuningalt ühe kõneka ministeriaalkorralduse järgmise sisuga: „Meie kõige kõrgem isik on märganud suure pahameelega, kuidas te kuritarvitate oma filosoofiat mõne pühakirja ja ristiusu peaning põhiõpetuse moonutamiseks ja alavääristamiseks. — Meie nõuame esijoones siirast aruannet ja ootame, et te tulevikus enam niiviisi ei eksi; vaid pigemini vastavalt oma kohusele kasutate oma autoriteeti ja talente selleks, et meie riigiisalikud eesmärgid enam ja enam saavutuk-

sid. Vastupidisel korral, teie jätkuva tõrkumise puhul, on teil kindlasti oodata ebameeldivaid korraldusi.“ Kant vastas, et igal õpetlasel peaks olema õigus religioossetes küsimustes vabalt otsustada ja oma arvamusi teatavaks teha. Aga käesoleva kuninga valitsuse ajal ta lubas vaikida. Mõned biograafid, kes eemal viibides suudavad olla väga vahvad, on teda hukka mõistnud selle möönduse pärast. Kuid tuleb mees pidada, et Kant oli seitsmekümne aastane, nõrga ning võitluseks sobimatu tervisega ja et ta oli juba avaldanud oma sõnumi maailmale.

6. Poliitikast ja igavesest rahust.

Preisi valitsus oleks võib-olla andestanud Kant'ile ta teoloogilised vaated, poleks ta niisama hästi olnud süüdi poliitilistes ketserlustes. Kolm aastat pärast Friedrich Wilhelmi troonileastumist oli Suur Prantsuse revolutsioon pannud kõik Euroopa troonid värisema. Samal ajal kui õppejõudude enamik Preisi ülikoolis ruttas toetama legitiimset monarhiat, kuuskümmend viis aastat noor Kant tervitas revolutsiooni rõõmuga ja pisarad silmis ütles oma sõpradele: „Nüüd võin ma öelda nagu Siimeon: „Issand, nüüd lased Sa oma sulase rahus ära minna, sest minu silmad on Sinu õnnistust näinud.““

A. 1784 oli ta avaldanud oma riigiõpetuse lühikese seletuse tiitli all *Poliitilise korra loomulik printsiip, vaadeldud seoses üldise kosmopoliitse ajaloo ideega*. Kant algab sellega, et ta kõikide võitluses kõikide vastu, mis Hobbes'i nii põrutas, näeb looduse meetodit elu varjatud võimete arendamiseks; võitlus on edu asendamatu saatenähtus. Kui inimesed oleksid täiesti sotsiaalsed, siis tarduks inimese areng; teatud annus individualismi ja võistlust on

vajalik inimtõu eluspüsimiseks ja arendamiseks. „Ilma nende... mittedotsiaalsete omadusteta... jääksid igaveseks ittu suletuks kõik talendid mingis arkaadialikus karjuse-elus.“ (Siit nähtub, et Kant polnud mingi orjalik Rousseau-jünger.) „Seepärast olgu tänatud loodus leppimatuse eest, kadedalt võistleva edevuse eest, rahuldamatu omamis- või ka valitsemishimu eest!... Inimene tahab üksmeelt; aga loodus teab paremini, mis tema soo jaoks hea on; loodus tahab vaenu“, et teda ajada „uuele jõudude pingutusele ja seega loomulike võimete rikkalikumale arengule.“

Võitlus olemasolu eest pole seega mitte täiesti kurjast. Ja ometi taipavad inimesed peagi, et teda tuleb ohjeldada teatud piiresse, reguleerida määruste, kommete ja seadustega; siit ongi pärit kodanliku ühiskonna algus ja areng. Kuid „sama asotsiaalsus, mis inimesi selleks sundis, on jällegi põhjuseks, et iga ühiskond oma välissuhtes, s. o. riigina riikide suhtes, on kitsendamata-vaba, ja järelikult igaüks peab teiselt kartma just samu halbusi, mis üksikuid inimesi rõhusid ja neid sundisid astuma seaduspärasesse kodanlikku olukorda“. On juba aeg, et rahvad nagu inimesed tõuseksid kõrgemale metsikust looduslikust olukorrast ja lepiksid kokku rahu pidamiseks. Ajaloo kogu tähendus ja liikumis-eesmärk seisneb aina suuremas sõjakuse ning vägivalda ohjeldamises ja rahu piiride pidevas laiendamises. „Inimsoo ajalugu võib vaadelda suurtes joontes kui looduse peidetud plaani teostamist, et saavutada nii sisemiselt kui ka väliselt täiuslikku riigikorda, kui ainust olukorda, kus inimesed võivad täiesti arendada kõiki oma inimsuslike eelsoodumusi.“ Kui puuduks niisugune edenemine, siis sarnleks üksteisele järgnevate tsivilisatsioonide töö Sisyphos' e omaga, kes ikka ja ikka jälle veeretab kõrgele künkale rasket kivi ainult selleks, et see ikka

jälle tagasi veereks, kui ta oli juba päris tipu lähedal. Ajalugu poleks siis midagi muud kui lõputu ringetegev jaburus; „ja nagu hindud me peaksime pidama maad vanade, nüüd juba meenutamata pattude kahetsemiskohaks.“

Essee *Igavesele rahule* (ilmus a. 1795, kui Kant oli juba seitsmekümne ühe aastane) on sama teema üllas edasiarendus. Kant teab, kui kerge on nalja heita tiitelfraasi üle, ja seepärast kirjutab selle alla: „Need sõnad asetab kord üks hollandi kõrtsmik satiiirilise pealkirjana oma sildile, millele oli maalitud surnuaed.“ Juba varem oli Kant kaevanud, nagu seda ilmsesti iga inimpõlv peaks tegema, et „meie maailmalitsejail avalike kasvatusasutiste jaoks . . . enam raha ei ole, sest et kõik on juba varutud tulevase sõja tarvis.“ Rahvad ei muutu iialgi täiesti tsiviliseerituks, kuni pole kõrvaldatud kõik alalised sõjaväed. (Selle väite julgus on eriti selge, kui meenutada, et just Preisimaa oli esimene maa, kus Friedrich Suure isa ajal seati sisse sundvärbamised.) „Alalised sõjaväed . . . ärritavad riike üksteist ületama relvastatute arvus, mis ei tunne mingit piiri, ja et selleks tehtud kulutuste tõttu rahu veel koormavamaks muutub kui lühike sõda, siis on nad ise pealetungisõja põhjuseks, et vabaneda sellest koormast.“

Selles militarismis oli Kant'i arvates palju süüdi Euroopa võimu ekspansioon Ameerikas, Aafrikas ja Aasias, mille tulemuseks olid varaste tülid oma uue saagi kallal. „Kui võrrelda sellega [barbarite käitumisega] meie maailmajao haritud, esijoones kaubandusriikide külalislahkuseta käitumist, siis näeme ülekohut, mida nad võõraid maid ja rahvaid külastades . . . on osutanud, kohutavalt kaugele ulatuvat.“ Ja kõike seda on teinud „võimud, kes uhkeldavad oma

vagadusega ja kes, ülekohut nagu vett juues, tahaksid oma õigeusklikkuses, et neid peetaks väljavalituiks.“ — Veel polnud vaikima sunnitud Königsbergi vana rebane!

See imperialistlik ahnus johtus Kant'i arvates Euroopa riikide oligarhilisest korrast. Röövsaak läks ainult vähesetele ja jäi küllalt oluliseks isegi pärast jaotamist. Kui luua demokraatlik kord ja lasta kõiki osa võtta riigiasjust, siis rahvusvahelise röövi saak muutuks jagamisel nii väikeseks, et kiusatusele suudetaks vastu seista. Seepärast on „esimene lõppartikkel igavese rahu saavutamiseks“ järgmine. „Iga riigi kodanlik kord peab olema vabariiklik“ ja sõda tohib kuulutada ainult üldise rahvahääletuse põhjal. Kui õigus sõja ja rahu üle otsustada kuulub neile, kes ise peavad sõdima, siis ei kirjutata enam ajalugu verrega. „Aga seevastu niisuguse riigikorra juures, kus riigi alamad pole riigi kodanikud, mis seega pole vabariiklik, on see [sõja algatamine] kõige vähem muret tekitav asi maailmas, sest peamees pole siin riigi liige, vaid riigi omanik. Oma lauamõisadest, jahimaist, lõbulossidest, õuepidudest ja muust seesugusest ei kaota ta sõja tõttu vähimatki, mispärast ta seda nagu mängupartiid võib alustada tähtsusetu põhjustel, jättes ükskõikselt selle viisakuse pärast õigustamise alati liiga teenimisvalmis diplomaatilise korpuse hooleks.“ Kui tänapäevaselt kõlab see tõde!

Revolutsiooni näilik võit reaktsiooni vägede üle 1795. pani Kant'i lootma, et nüüd tärkavad vabariigid kogu Euroopas ja et orjuseta ning kurnamiseta ning rahu-tagava demokraatia alusel luuakse rahvusvaheline kord. Lõpuks on ju valitsuse ülesandeks aidata ning arendada indiviidi,

mitte teda kasutada ja kurjasti kasutada. „Iga inimest tuleb austada kui absoluutset eesmärki iseendas; ja on patt tema väarikuse vastu kasutada teda ainult vahendina mingi välise eesmärgi jaoks.“ Ka see on osa tollest kategoorilisest imperatiivist, milleta religioon jääb variserlikuks jandiks. Seepärast nõuab Kant samaväärsust: mitte võimete samaväärsust, vaid samaväärseid võimalusi nende võimete arendamiseks ja rakendamiseks. Ta hülgab kõik klassi- ja sünni-eesõigused ja viib kõik päritavad eesõigused tagasi mingile vägivaldsele anastamisele minevikus. Keset obskurantismi ning reaktsiooni ja Euroopa monarhide ühinemist revolutsiooni purustamiseks Kant astub välja, hoolimata oma seitsmekümnest aastast, uue korra kasuks, demokraatia ning vabaduse rajamise eest kõikjal. Iial polnud vanadus kõnelnud niiviisi nooruse häälel.

Kuid ta oli nüüd täiesti kurnatud. Ta oli joosnud oma jooksu ja saavutanud oma võidu. Ta närbus aeglaselt lapsikusse vanadusnõrkusse, mis muutus lõpuks süütuks nõdrameelsuseks. Üksteise järel kadusid ta meelemärked ja jõud; ja a. 1804, seitsekümmend üheksa aastat vana, ta suri rahulikult ja loomulikult nagu puust langev leht.

7. Kriitika ja hinnang.

Ja kuidas on siis praegu lood selle keerulise loogikast, metafüüsikast, psühholoogiast, eetikast ja poliitikast koosneva süsteemiga, pärast seda kui sajandi jooksul on peksnud teda filosoofilised tormid? Meil on rõõm vastata, et palju suurest ehitisest on säilinud ja et kriitiline filosoofia on püsiva tähtsusega sündmus mõtte-ajaloos. Aga paljud üksikasjad ja lisandid selles ehitises on kannatanud.

Esmalt, kas on siis ruum ainult „meelelisuse vorm“, mil ei ole mingit objektiivset reaalsust lahus tajuvast vaimust? Jah ja ei. Jah, sest ruum on tühi mõiste, kui teda ei täideta tajutud objektidega. Ruum tähendab ainult, et tajuva vaimu jaoks on olemas teatud objektid, teiste tajutud objektide suhtes selles või teises asendis või kauguses. Ja ükski välistaju pole mõeldav muust kui esemeist ruumis. Ruum on seega igatahes „välismeele paratamatu vorm“. Ja ei: sest kahtlemata, sellised ruumilised faktid kui maakera iga-aastane elliptiline tiirlemine päikese ümber, olgugi ainult vaimu kaudu nenditav, on olenematu igasugusest tajust. Sügav ning hämar sinine ookean voogas enne, kui Byron käskis teda seda teha, ja pärast seda, kui poeet oli lakanud olemast. Ruum ei ole ka ruumitute aistingute korrastamise läbi tekkinud vaimne „konstruktsioon“; me tajume ruumi otseselt mitmesuguste asjade ja mitmesuguste punktide samaaegse tajumise teel, kui me näeme näit. üht putukat roomavat paigalpüsival taustal. Niisamuti on aeg kui meel varema-hiljema mõistmiseks või kui liikumise mõõt muidugi subjektiivne ja väga relatiivne; kuid puu vananeb, kuivab ja kõduneb hoolimata sellest, kas ajavoolu keegi mõõdab või tajub. Tõsi on, et Kant püüdis liiga innukalt tõestada ruumi subjektiivsust, et pääseda materialismi-hädaohust. Ta kartis mõttekäiku, et ruumi objektiivsuse ja universaalsuse puhul Jumal peab eksisteerima ruumis ja olema seepärast ruumiline ja materiaalne. Ta oleks pidanud rahulduma kriitilise idealismiga, mis näitab, et kogu reaalsust me tunnetame kõigepealt kui oma aistinguid ja kujutlusi. Vana rebane hammustas suurema tüki kui ta suutis läbi mäluda ¹⁾).

1) Kant'i tunnetusteooria kadumatut jõudu näitab selle tunnustamine niisuguse kaine ja asjaliku teadlase poolt

Ta oleks võinud leppida teadusliku tõe relatiiv-
susega, taotlemata absoluutsust, seda fatamorgaanat.
Hilisemad uurijad nagu Pearson Inglismaal, Mach
Saksamaal ja Henri Poincaré Prantsusmaal nõustuvad
pigemini Hume'iga kui Kant'iga: igasuguse teaduse,
isegi kõige rangema matemaatika tõesed on relatiivsed.
Teadusele endale ei tee meelehärmi see nähtus, tema
lepib juba kõrgekraadilise tõenäosusega. Võib-olla
pole lõpuks „paratamatu“ tunnetus siiski mitte para-
tamatult vajalik?

Kant'i suursaavutiseks jääb, et ta kord alatiseks
on näidanud, et me tunnetame välismaailma ainult kui
oma aistinguid; ja et vaim pole ainult abitu *tabula*
rasa, aistingute passiivne ohver, vaid positiivne tegur,
mis meile saabuvate muljete keskel valib ja nad kogemuseks
ümber töötab. Sellest esitusest võib üht või
teist maha tõmmata riivamata ta olemuslikku suurust.
Me võime Schopenhaueriga naeratada selle üle, et
kategooriaid on täpselt tosin, et nad on pakitud nii
ilusasti kolmekaupaga ja et neid võltsilt ja halastama-
tult nii venitatakse, kokku surutakse ja tõlgitsetakse,
et nad kõigega sobivad ja kõiki asju hõlmavad. Ja
me võime isegi küsida, kas need kategooriad ehk mõtte
tõlgitsusvormid on sünnilt-omased, enne aistinguid
ja kogemusi eksisteerivad. Võib-olla on nad seda iga
indiviidi puhul, nagu Spencer möönis, aga inimtõug
on nad kord pidanud omandama. Kuid tõenäoliselt

kui kadunud Charles P. Steinmetz: „Kõik meie meelelised
tajud on piiratud ruumi- ja ajakaemusega ja kuuluvad nende
juurde. Suurim ja kriitilisim kõigist filosoofidest, Kant,
eitab ruumi ja aega kogemuse produktina, kuid näitab, et nad
on kategooriad, kaemisviisid, millesse meie vaim riietab
meelelised tajumid. Moodsed füüsikud on relatiivsusteoorias
jõudnud samale tulemusele, et ei eksisteeri absoluutset
ruumi ega aega, vaid et aeg ja ruum eksisteerivad ainult
seevõrra, kui asjad või sündmused neid täidavad, nad on
kaemuse vormid.“

on isegi indiviid nad omandanud. Kategooriad võivad olla mõtlemisšabloonid, tajumise ja mõistmise harjumused, mis järk-järgult on tekkinud aistinguid ja tajumeist, mis automaatselt korralduvad — esmalt juhuslikel viisil, hiljem otseku pärast korraldumisviiside loomulikku valikut korrapärasel, sobival ja selgitaval viisil. Mälu on see, mis klassifitseerib ja ümber tõlgitseb aistingud tajumeiks ja tajumid kujutlusteks; aga mälu on midagi aja jooksul kasvanut. See vaimu terviklus, mida Kant peab sünnilt-omaseks (apertseptiooni „transtsendentaalne ühtsus“), on omandatud — ja mitte kõik pole seda omandanud; ja niisamuti kui võita võib teda kaotada amneesia¹⁾, isiksuse lõhestumise või hullumeelsuse korral. Mõisted pole looduse annid, vaid saavutised.

Üheksateistkümnes sajand on võrdlemisi halvasti kohelnud Kant'i eetikat, ta sünnilt-omase aprioorse kõlblustunde teooriat. Arengufilosoofia näitas vastuvaidlematult, et kohusetunne on ühiskondlik sete indiviidis, südametunnistuse sisu on omandatud, kuigi ebamäärane dispositioon ühiskondlikuks käitumiseks on sünnilt-omane. Moraalne isiksus, ühiskondlik inimene, pole mingi Jumala käest müstiliselt saabunud „eriline loominguutoode“, vaid aeglase evolutsiooni hiline saadus. Moraalinõuded ei ole absoluutsed; nad on käitumisseadused, mis enam või vähem juhuslikult kujunevad rühma eluhuvidele vastavalt ja varieeruvad rühma olemuse ja ümbruse tingimuste kohaselt. Vaenlastega ümbritsetud rahvas peab näit. mittekõlbliseks teravat ning üha rahutat individualismi, noorusjõuline ning oma rikkuse ja eraldatuse tõttu kindel rahvas

1) A m n e e s i a — mälukaotus.

Tõlk.

lepib aga sellega kui vajaliku teguriga looduslike võimaluste viljelemisel ja rahvusliku omapära kujundamisel. Ükski toiming pole iseendast hea, nagu oletab Kant.

Kant'i pietistlik noorus ja raske elu täis lõpmatut kohusetäitmist ja harva rõõmu panid ta moraliseerima. Lõpuks ta hakkas ülistama kohusetäitmist kohusetäitmise enda pärast ja langes nii märkamatuks preisi absolutismi võrkudesse. Tema kohuse vastuasetamine õnnele meenutab kuidagi ranget šoti kalvinismi. Kant jätkab Lutheri ja stoilise reformatsiooni tööd, niisamuti kui Voltaire Montaigne'i ja epikuurilise renessansi oma. Ta esindab ranget reaktsiooni selle egoismi ja hedonismi vastu, milles Helvetius ja Holbach olid valemi leidnud oma muretu ajajärgu elule. Seega sarnleb ta väga Lutheriga, kelle tegevus oli reaktsiooniks vahemereäärse Itaalia luksusele ja lodevusele. Nüüd, pärast sajandipikkust reaktsiooni Kant'i absoluutse eetika vastu, me seisame jälle linliku aistlikkuse ja ebamoraali pöörises, keset hoolimatut individualismi, mida ei pehmenda demokraatlik südametunnistus ega aristokraatne autunne; ja võib-olla saabub varsti päev, mil lagunev tsivilisatsioon taas tervitab Kant'i kohusetäitmis-nõuet.

Imeks Kant'i filosoofilises arengus on nende religioosete Jumala, vabaduse ja surematuse ideede jõuline taasellumine teises *Kriitikas*, mis näilikult oli purustanud esimene *Kriitika*. „Kant'i juures ollakse nagu laadal“, ütleb Nietzsche kriitiline sõber Paul Rée. „Seal on kõike saada: tahte sõltuvust ja tahte vabadust, idealismi ja idealismi kummutamist... ateismi ja armast Jumalat.“ Nagu silmamoondaja tühjast kübarast tõmbab Kant kohuse-mõistest välja Jumala, surematuse ja vabaduse — oma lugejate suureks üllatuseks. Ka Schopenhauer annab hoobi surematuse tuletamisele tasuvajadusest. Paulsen kirjutab: „Ja mitte päris õigustamatult ei pilka Schopenhauer, et Kant'i vóorus, mis esmalt on nii uhke õnnelikkuse vastu, ometi sirutab tagaselja käe talt jootraha saamiseks.“ Suur pessimist usub, et Kant oli tõeliselt skeptik, kes, kui oli hüljanud usu iseenele jaoks,

kõheles hävitada rahva usku, kartes selle tagajärgi rahva moraalile. „Kant aga paljastab [spekulatiivse teoloogia] põhjendamatus, jätab seevastu aga populaarse teoloogia puutumata ja rajab ta koguni vääristatud kujul kui moraali-tundele toetava usu. Viimast moonutasid filosoofitsejad hiljem arutajudeks, jumalateadvuseks või ülemeelelise Jumala ja muu sellise intellektuaalseks kaemuseks; kuna Kant sellega tahtis ainult, vanu auväärseid eksimusi lammutades ja asja ohtlikust tundes, neile moraaliteoloogia abil ajuti-seks paar tuge alla lükata, nii et sisselangemine teda ennast ei tabaks, vaid tal aega oleks eemalduda.“

Kuid selliseid Kant'i siseelu rekonstruktsioone ei pruugi võtta väga tõsiselt. Essee *Religioonist ainult mõistuse piirides* osutab indu, mis on liiga tugev, et temas kahelda, ja katset nihutada usundi alus teoloogialt kõlblusele, usutunnis-tustelt käitumisele, võis teha ainult sügavasti religioosne vaim. Moses Mendelssohn'ile ta kirjutas: „On küll tõsi, et ma mõtlen paljugi niisugust kõige selgema veendumusega ja oma suurimaks rahuloluks, mida ma iialgi ei julgeks öelda; aga ma ei ütle iial midagi, mida ma ei mõtleks.“ Muidugi laseb niisugune pikk ning raskesti mõistetav teos kui suur *Kriitika* end erinevail viisil interpreteerida, aga juba üks esi-mesi ülevaateid raamatu kohta, Reinhold'i poolt mõned aastad pärast ta ilmumist kirjutatud, ütleb kõike seda, mida võime öelda tänapäevgi: „Puhta mõistuse kriitika on dogmaatikud kuulutanud igasuguse teadmise kindlust õõnestava skeptiku katseks, — skeptikud aga uhkeks suurustluseks püstitada seniste süsteemide varemil uut dogmatismi. Supranaturalistid ¹⁾ ütlevad ta olevat peenelt-kavatsetud võtte religiooni ajalooliste alusmüüride kõrvaldamiseks ja naturalismi raja-miseks ilma poleemikata, — naturalistid arvavad ta olevat langeva usufilosoofia uue toe. Materialistid näevad temas mateeria reaalsuse idealistlikku kummutamist, spiritualistid kogu tõelikkuse vastutustundeta piiramist kogemuse nime alla peidetud kehade-maailmaga.“ Tõepoolest seisnes raa-matu hiilgus just kõigi nende seisukohtade arvestamises; ja intelligentsile nii teravale kui Kant'i oma võis väga hästi paista, et ta on tõesti lepitanud nad kõik ja liitnud sääraseks tõekompleksiks, mida filosoofia ajalugu pole seni näinud.

Mis puutub Kant'i mõjusse, siis kogu üheksateist-kümnenda sajandi filosoofia pöörles tema spekulat-sioonide ümber. Pärast Kanti kogu Saksamaa hakkas

¹⁾ Supranaturalism — õpetus, mille järgi Ju-mal on ilmutanud inimestele tõdesid, mille mõistmiseni mõis-tus ei küüni. Tõlk.

kõnelema metafüüsikast: Schiller ja Goethe uurisid teda; Beethoven tsiteeris imetlusega tema kuulsaid sõnu kahest elu imest — „tähistaevast minu kohal ja kõlblusseadusest minu sees“, ja Fichte, Schelling, Hegel ja Schopenhauer löid kiiresti üksteise järel suuri filosoofilisi süsteeme, mis toetusid Königsbergi vana targa idealismile. Noil saksa metafüüsika õitseajul kirjutas Jean Paul Richter, et Jumal on andnud prantslastele maa, inglastele mere ja sakslastele õhu-riigi. Kant'i mõistuse-kriitika ja ta tunde-ülistamine valmistas teed Schopenhaueri ja Nietzsche voluntarismile ¹⁾, Bergson'i intuitsionismile ²⁾ ja William James'i pragmatismile ³⁾; tema mõtlemisseaduste samastamine realiteedi seadustega andis Hegelile kogu ta filosoofilise süsteemi; ja tema tunnetamatu „asi iseendas“ mõjutas Spencerit enam kui Spencer teab. Carlyle'i ähmasusest võib mõndagi seletada püüdega allegooriliselt kujutada Goethe ja Kant'i niigi juba ähmast mõtet — et mitmesugused religioonid ja filosoofiad on ainult igavese tõe vahelduvad riided. Caird, Green, Wallace ja Watson ja Bradley ja paljud teised inglise filosoofid on oma inspiratsiooni eest tänu võlgu esimesele *Kriitikale*; ja isegi metsikult uuendav Nietzsche võtab oma tunnetusteooria „Königsbergi suurelt hiinlaselt“, kelle staatilist eetikat ta nii hukka mõistab. Pärast sajandipikkust võitlust Kant'i mitmel viisil uuendatud idealismi ja valgustuse mitmel viisil uuesti rietatud materialismi vahel võit

1) **V o l u n t a r i s m** — õpetus, mis peab tahet põhi-faktoriks nii universumis kui ka inimeste käitumises.

Tõlk.

2) **I n t u i t s i o n i s m** — tunnetusteoreetiline õpetus, mille järgi otsene vaimne kaemus on olulisem tunnetustegur kui mõistuslik ärutlemine.

Tõlk.

3) **P r a g m a t i s m** — filosoofiline õpetus, mis vaatab tunnetust kasulikkuse seisukohalt, kaldub samastama tõtt ja kasulikku.

Tõlk.

näib kalduvat Kant'ile. Isegi suur materialist Helvetius kirjutas paradoksselt: „Inimesed on, kui ma tohin nii öelda, materia loojad.“ Filosoofia ei saa iialgi enam nii naiivne olema kui oma varasemal ning lihtsemal ajal; ikka ta peab olema eelnenust erinevam ja sügavam seetõttu, et Kant elas.

8. Märkusi Hegeli kohta.

Veel üsna hiljuti oli filosoofia ajaloolastel kombeks anda Kant'i vahetuile järglastele — Fichte, Schellingile ja Hegelile — niisama palju au ja ruumi kui ta eellastele moodses filosoofias Baconist ja Descartes'ist Voltaire'i ja Hume'ini. Meie suhtumine asjasse tänapäeval on natuke erinev ja me rõõmustame võib-olla liiga teravasti Schopenhaueri kriitika üle ta edukate võistlejate vastu akadeemiliste õppekohtade täitmisel. Kanti lugedes „pidi lugejaskond mõistma, et hämar pole alati mõttetu,“ ütleb Schopenhauer. Fichte ja Schelling kasutasid seda ja mõtlesid välja suurepäraseid metafüüsika ämblikuvõrke. „Kuid suurim häbematus puhta mõttetuse pakkumise ja tähenduseta, tormakate sõnapõimingute kokkumäärimise näol, nagu seda seni ainult hullumajades oli nähtud, esines lõpuks Hegeli juures ja muutus iial olnud müstifikatsioonest kõige kohmakama tööriistaks, saavutades niisuguseid tulemusi, mis järeлмаaile saavad paistma muinasjutulisena ja jääma saksa mõttenüriduse mälestussambaks.“ Ons see hinnang õiglane?

Georg Wilhelm Friedrich Hegel sündis Stuttgardis a. 1770. Ta isa oli tähtsuseta ametnik Württembergi finantsministeeriumis; ja Hegel ise omandas üles kasvades nende tsiviilametnike harjumuse kannatlik ja meetodiline olla, kelle tagasihoidlik tegevus on teinud saksa linnad kõige paremini valitsetuks maailmas. Nooruses ta oli väsimatu õpilane: ta analüüsis põhjalikult kõiki tähtsamaid loetud raamatuist ja kirjutas välja pikki järke. Kreeka kirjanduse uurimine tekitas tas entusiasmiga attika kultuuri

suhtes, mis säilis isegi siis, kui enamik ta entusiasme oli välja surnud. Mõnd aega ta eelistas kreeklaste religiooni ristiusule ja ta ennetas Strauss'i ja Renan'i, kirjutades *Jeesuse elu*, milles Jeesust käsitati kui Maria ja Joosepi poega ja ignoreeriti ime-elementi. Hiljem ta ütles enda sellest teosest lahti.

Niisamuti osutas ta poliitikas mässuvaimu, mida vaevalt võiks oodata tundes ta hilisemat *status quo* pühaks tun-

G. W. Fr. Hegel.

nustamist. Tübingeni teoloogiastudengina kaitses ta ühes Schellingiga kuumalt Suurt Prantsuse revolutsiooni ja läks kord vara hommikul välja vabadusepuu istutamiseks turuplatsile. Noil lootusrikkail päevil, „kui noor olla oli väga taevalik“, flirtis ta nagu Fichte mingisuguse aristokraatse sotsialismi mõttega ja andus rõhutatult romantilisele voolule, mis oli haaranud kogu Euroopa.

Ta lõpetas Tübingeni ülikooli 1793. a. tunnistusega, et ta on heade kommete ja iseloomuga, hästi kodus teoloogias

ja filoloogias, kuid täiesti andetu filosoofias. Ta oli sel ajal vaene ja pidi oma leiba teenima koduõpetajaks olemisega Bernis ja Frankfurdis. Need olid ta nukuaastad: samal ajal kui Euroopa kärises rahvuslikeks osadeks, Hegel kogus end ja kasvas. Siis (1799. a.) suri ta isa, ja umbes 6000 marka pärinud Hegel pidas end rikkaks meheks ja loobus koduõpetaja ametist. Ta kirjutas oma sõbrale Schellingile, nõu küsides, kuhu asuda, ta otsis kohta, kus toit oleks lihtne, külluses raamatuid ja „hea õlu“. Schelling soovitas Jenat, ülikoollinna Weimari hertsogi kohtuvõimu all. Jenas õpetas Schiller ajalugu, Tieck, Novalis ja Schlegel'id jutlustasid romantismi ja Fichte ja Schelling arendasid oma filosoofiat. Hegel saabus sinna 1801. a. ja 1803. a. sai ülikooli dotsendiks.

Ta oli ikka veel seal, kui 1806. a. Napoleoni võit tekitas väikeses linnas segadust ning hirmu. Prantsuse sõdurid tungisid Hegeli majja, ja nagu filosoofile sobib, ta põgenes, viies endaga kaasa oma esimese tähtsama raamatu *Vaimu fenomenoloogia* käsikirja. Mõnd aega ta oli nii varanduseta, et Goethe soovitas Knebel'ile talle pisut raha laenata hädast üle aitamiseks. Lühikest aega ta toimetas Bambergis ajalehte, siis 1812. a. sai gümnaasiumijuhatajaks Nürnbergis. Võib-olla seal jahutasid juhataja-tegevuse stoilised paratamatused ta romantilised leegid ja tegid ta klassiliseks vanavaraks romantilisel ajal, nagu seda olid Napoleon ja Goethe. Ja seal ta kirjutas oma *Loogika* (1812—1816), mis vallutas Saksamaa oma arusaamatusega ja kandis Hegeli filosoofia-õppetoolile Heidelbergis. Heidelbergis ta kirjutas oma avara *Filosoofiliste teaduste entsüklopeedia* (1817), mille tõttu ta kutsuti Berliini ülikooli juurde 1818. a. Sellest ajast kuni elu lõpuni ta valitses niisama vaidlematult filosoofilist maailma kui Goethe kirjanduslikku ja Beethoven muusika kuningriiki. Ta sünnipäev langes just päevale pärast Goethet ja uhke Saksamaa pühitses nende auks kahekordset püha igal aastal.

Keegi prantslane palus kord Hegelit oma filosoofia ühesainsas lauses kokku võtta; ja see ei õnnestunud tal nii hästi kui sel mungal, kes ühel jalal seistes ütles lihtsalt, kui talt paluti ristiusu definitsiooni: „Armasta oma ligimest nagu iseennast.“ Hegel eelistas vastata kümnes köites; ja kui need olid kirjutatud ja ilmunud ja kogu maailm neist rääkis, ta kaebas, et „ainult üks inimene mõistab mind, aga õigesti isegi see mitte 1)“.

1) Halastamatud kriitikud, nagu võib oodata, ei tunnusta selle loo usutavust.

Hegeli *Loogika* ei ole mõtlemismeetodite, vaid mõtlemisel kasutatavate mõistete analüüs. Hegel samastab need kategooriatega, mida Kant nimetas olemiseks, kvaliteediks, kvantiteediks, relatsiooniks jne. Filosoofia esimeseks ülesandeks on analüüsida neid põhimõisteid, millega on seotud kogu meie mõtlemine. Kõige üldisem neist on relatsioon (suhe). Iga kujutlus on rühm suhteid; me võime millestki mõelda ainult suhetades teda mingi muuga ja tajudes sealjuures sarnasusi ja erinevusi. Kujutlus igasuguste suheteta on tühi — seda mõeldakse öeldes, et „puhas olemine ja olematus on sama“. Ei eksisteeri olemist, mis oleks täiesti ilma suhteita ja kvaliteedeta, ja see oleks igasuguse tähenduseta. See väide sigitas lõpmatu hulga nalju, mis ikka veel paljunevad, ja ühel ajal peletas eemale Hegeli mõtete uurimisest ja virgutas seda tegema.

Kõigist suhteist üldisim on kontrast ehk vastuolu. Iga mõtlemise või asjade olukord — iga kujutlus ja iga seisund maailmas — viib vältimatult oma vastandile ja siis ühineb temaga kõrgema kompleksse terviku kujundamiseks. See „dialektiline liikumine“ läbib kõike, mida Hegel kirjutas. Mõte endast on muidugi vana, juba Empedokles mainis teda ja ta kehastus „kuldses keskmises“ Aristotelese juures, kes kirjutas, et „vastandite tunnetus on üks ning sama“. Nagu elektron on tõe vastandosade tervik. Konservatiivsuse ja radikaalsuse tõe seisneb liberalismis. Meie arvamuste kujunemine suuris probleemes tähendab vähenevat kõikumist äärmuste vahel; ja kõigis tülikäsimustes *veritas in medio stat* (tõe seisab keskel). Arenguliikumine seisneb vastandite pidevas hargumises, nende ühtesulamises ja leppimises. Schellingil oli õigus — on olemas põhiline „vastandite identsus“; ja Fichtel oli õigus —

tees (väide), antitees (vastuväide) ja süntees moodustavad igasuguse arengu ja realiteedi tuuma ja saladuse.

Sest mitte ainult mõtted ei arene ega hargu vastavalt sellele „dialektilisele liikumisele“, vaid asjad niisamuti. Iga seikade seis sisaldab vasturääkivust, mida areng peab lahendama lepitavas üksuses. Nii sisaldab meie käesolev sotsiaalne süsteem kahtlemata ennastõigivat vasturääkivust: kannustav individualism, mis on nii vajalik majanduselu nooruses ja ärakasutamata tagavarade korral, tekitab hilisemal ajal püüde kollektivistlikuma riigikorra järele. Kuid tulevikus ei esine ei käesolev realiteet ega ka meile kangastuv ideaal, vaid süntees, kus kohtavad osad mõlemast kõrgema elu sigitamiseks. Ja see kõrgem aste lõhestub omakorda viljakaks vasturääkivuseks ja tõuseb aina kõrgemaile organiseerituse, mitmekulguse ja ühtsuse tasemele. Mõtte liikumine on niisamasugune kui asjade liikumine; mõlemas toimub dialektiline progress ühtsusest paljuse kaudu ühtsusele paljuses. Mõtlemine ja olemine alluvad samale seadusele; ja loogika ja metafüüsika on üks ning sama.

Vaim on asendamatu elund selle dialektilise protsessi ja erinevustes sisalduva ühtsuse taipamiseks. Vaimu tööks ja filosoofia ülesandeks on potentsiaalse ühtsuse avastamine mitmekesisuses; eetika ülesanne seisneb karakteri ja eluviisi ühtlustamises ja poliitika ülesandeks on indiviidide ühendamine riigitervikusse. Religiooni ülesandeks on selle absoluutsuse saavutamine ja tundmine, milles kõik vastandid on lahendunud ühtsuses, selle suure olemise summa saavutamine, milles materia ja vaim, subjekt ja objekt, hea ja kuri on üks. Jumal on suhete süsteem, mil-

les kõik asjad liiguvad ja omavad oma olemist ja tähendust. Inimeses ärkab absoluutsus eneseteadvusele ja muutub absoluutseks ideeks — s. o. ennast teostav mõte on absoluutsuse osa, kui ta ületab individuaalseid piire ja eesmärke ja haarab universaalse võitluse all kõigi asjade varjatud harmooniat. „Mõistus on universumi substants;... maailma plaan on jäägita ratsionaalne.“

See ei tähenda, et võitlus ja kurjus oleksid ainult negatiivsed fantaasiakujutlused; nad on küllalt reaalsed. Kuid tarkuse seisukohalt vaadatuna nad on astmed teel täidumisele ja hüvele. Kasvamise seaduseks on võitlus; karakter ehitub elu tormis ja ängistuses; ja inimene saavutab oma täiskaalu ainult surve, vastutuse ja kannatuse hinnaga. Isegi piinal on oma ratsionaalne külg; ta on elumärgiks ja taasehitamise ajeks. Niisamuti on kirel koht asjade mõistuses: „Kireta pole maailmas teostatud midagi suurt.“ Ja isegi Napoleoni egoistlikud püüdlused aitavad tahtmata kaasa rahvaste arengule. Elu pole tehtud õnne, vaid tegude tarvis. „Maailma ajalugu pole pind õnne jaoks. Õnneajad on tühjad lehed ajaloos; sest nad on kooskõla ja puuduva vastuolu ajad.“ Niisugune nüri rahulolu pole inimese vääriline. Ajalugu tehakse ainult neil perioodidel, mil realiteedi vasturääkivused lahenevad kasvamise teel, nii nagu noorpõlve kõhelus ja kohmakus muutub küpse ea käitumisladuseks ja korralikkuseks. Ajalugu on dialektiline liikumine, peaaegu rida revolutsioone, milles rahvas rahva ja geenius geeniusse järele on tööriistaks absoluutsuse käes. Suured mehed on pigemini tuleviku ämmaemandad kui isad; saavutiste emaks on „Zeitgeist“, ajavaim. Geenius asetab ainult ühe kivi ehitisse, nagu seda teisedki on teinud; „kuid õnne-

kombel on tema oma viimne, ja kui ta on asetanud oma kivi, siis võlv seisab juba omast jõust“. „Niisugused inimesed polnud oma eesmärke taotelles teadlikud üldisest ideest.... Aga ühtlasi olid nad mõtlevad ja mõistsid, mida vaja on ja milleks on aeg. See oli nende aja ja nende maailma tõde.“

Selline ajaloo filosoofia näib viivat revolutsioonilistele tulemustele. Dialektiline protsess teeb muutumise elu peaprintsiibiks; ükski olukord pole püsiv; iga asjaolude aste sisaldab vasturääkivust, mida ainult „vastandite võitlus“ võib lahendada. Poliitika sügavaimaks seaduseks on seega vabadus — vaba tee muudatustele; ajalugu on vabaduse kasvamine ja riik on, või peaks olema, organiseeritud vabadus. Teiselt poolt kandis õpetus, et „kõik tegelik on mõistuslik“, konservatiivset värvingut. Iga olukord, kuigi kadumisele määratud, omab jumalikku õigustust, sest ta on vältimatu aste evolutsioonis. Selles mõttes on jõhkvalt tõi, et „kõik, mis on, on hea“. Nii nagu ühtsus on arengu eesmärgiks, kord on esimeseks vabaduse eelduseks.

Kui Hegel vanemas eas kaldus enam oma filosoofia konservatiivsete kui radikaalsete järeldeste poole, siis osalt seepärast, et ajavaim (kui tarvitada ta enda klassilist sõna) oli tülpinud liiga paljudest muudatustest. Ja ometi polnud see täiesti loomulik, et võitluse kui dialektilise kasvamise filosoof muutus rahulolemise kaitsjaks. Aga kuuekümnenda-aastasena on inimesel õigus rahu nõuda. Kuid vasturääkivused Hegeli mõtlemises olid liiga sügavad rahu saavutamiseks ja ta jüngrite järgmine põlv lõhestus dialektilise paratamatusega „parem-“ ja „pahempoolseiks“ hegellasteks. Weisse ja Fichte noorem leidsid õpetuses tegelikkuse mõistuslikkusest õigustuse ette-

nägevus-doktriinile ja absoluutse sõnakuulmise poliitikale. Feuerbach, Moleschott, Bauer ja Marx pöörasid tagasi Hegeli noorpõlve skeptitsismi ja „kõrgema krititsismi“ juurde ja arendasid ajaloo filosoofiast klassivõitluse teooria, mis hegelliku paratamatusega pidi viima „vältimatule sotsialismile“. Absoluutsuse kui ajaloo determineerija asemele Marx pani masside liikumised ja majanduslikud jõud põhialuseiks kõigile fundamentaalseile muutustele, toimugu nad asjade-maailmas või vaimuelus.

Vana filosoof põlastas radikaale unistajaiks ja hoolikalt peitis oma varased teosed. Ta liitus Preisi valitsusega, õnnistas teda kui absoluutsuse viimist väljendust ja mõnules oma akadeemilise kuulsuse päikeses. „Iial pole filosoofia tarvitanud nii uhket tooni, ja iial pole talle kuninglik lugupidamine olnud nii kindel kui 1830. a.“ Berliinis, ütleb Paulsen.

Kuid neil õnneaastail vananes Hegel väga ruttu. Ta muutus hajameelseks nagu mõni genius anekdootides. Kord tuli ta auditoriumi ainult ühe kingaga, olles teise jätnud märkamata porri. Kui 1831. a. koolera-epideemia Berliini jõudis, nakatus ta nõrgestatud keha ühena esimestest. Nii nagu samal aastal olid sündinud Napoleon, Beethoven ja Hegel, nii aastail 1827 kuni 1832 Saksamaa kaotas Goethe, Hegeli ja Beethoveni. See oli epohhi lõpp, nende nimedega jäid seotuks Saksamaa hiilgeaja viimsed suursaavutised.

Soovitavat kirjandust.

Üldisi teoseid:

vt. „Lood filosoofia ajaloost II“ lk. 107 juhatatud raamatud resp. nende järgmised köited.

Üksikute filosoofide ja koolkondade kohta:

Lanson, G. Voltaire. Deuxième édition, 1910.

Brandes, G. Voltaire. Bd. I, II. 3. Auflage, 1923.

- Voltaire*, Candide ehk optimism. Tõlk. A. Saareste, 1928.
Voltaire, Zadig ja teisi jutustusi. Tõlk. A. Aspel, 1936.
Ewald, O. Die französische Aufklärung, 1924.
Roos, H. Jean Jacques Rousseau. Elulugu — pedagoogilised vaated. Emil. (Osoline tõlge.) 1930.
Höfding, H. Rousseau und seine Philosophie. 4. Auflage, 1923.
Külpe, O. Kant. Bearbeitet v. A. Messer. 4. Auflage, 1917. (Õige üldarusaadav ja odav sissejuhatus Kant'i filosoofiasse.)
Paulsen, Fr. Kant. 4. Auflage, 1904. (Ka inglise- ja venekeelses tõlkes.)
Simmel, G. Kant. 6. Auflage, 1924.
 Kantstudien. (1896. aastal asutatud ajakiri Kant'i filosoofia probleemidega tegelemiseks, lakkas rahvussotsialistliku režiimi all ilmumast.)
Delius, R. Hegel, 1928. (Sissejuhataav teos.)
Hartmann, N. Hegel, 1929.
Croce, B. Lebendiges und Totes in Hegels Philosophie, 1909.

Sisukord.

	Lk.
V. Voltaire ja prantsuse valgustus	5
1. Pariis. <i>Oedipe</i>	5
2. London. <i>Kirjad inglasele</i>	13
3. Cirey. Romaanid	15
4. Potsdam ja Friedrich	21
5. Les Délices. <i>Essee kombeist</i>	24
6. Ferney. <i>Candide</i>	28
7. Entsüklopeedia ja filosoofiline sõnastik	35
8. <i>Écrasez l'Infâme</i>	40
9. Voltaire ja Rousseau	47
10. Lõpp	54
VI. Immanuel Kant ja saksa idealism	57
1. Teed Kant'i juurde	57
1. Voltaire'ist Kant'ini	58
2. Locke'ist Kant'ini	60
3. Rousseau'st Kant'ini	65
2. Kant ise	68
3. <i>Puhta mõistuse kriitika</i>	72
1. Transtsendentaalne esteetika	75
2. Transtsendentaalne analüütika	79
3. Transtsendentaalne dialektika	81
4. <i>Praktilise mõistuse kriitika</i>	85
5. Religioonist ja mõistusest	89
6. Poliitikast ja igavesest rahust	93
7. Kriitika ja hinnang	97
8. Märkusi Hegeli kohta	104
Soovitavat kirjandust	111

ELAV TEADUS NR. 46—66.

- Nr.46. **Mis on vaim?** Kirj. prof. Eino Kaila.
„ 47. **Meie koduloomad.** Kirj. K. A. Hindrey.
„ 48. **Poliitilised peavoolud.** Redig. prof. P. Tarvel.
„ 49. **Lühike Eesti ajakirjanduse ajalugu.** Redig. O. Urgart.
„ 50. **Eesti kroonika 1935.** Tammer, Janusson, Palm, Elango jt.
„ 51. **Lühike eesti raamatu ajalugu.** Kirj. Jaan Roos.
„ 52. **Inglased, nende iseloom ja Inglismaa.** Kirj. André Maurois.
„ 53. **Sport ja kehaline kasvatus.** Kirj. A. Klumberg-Kolmpere.
„ 54. **Eesti ühiskond.** Kirj. Ed. Laaman.
„ 55. **Eesti rahvakunst.** Kirj. Tiiu Kadak.
„ 56. **Lood filosoofia ajaloost I.** Kirj. Will Durant.
„ 57. **Maailmaruum ja tähed.** Kirj. A. Kipper.
„ 58. **Naine ja naisliikumine.** Kirj. Vera Grüntal-Poska.
„ 59. **Korporatiivne ühiskond.** Kirj. Juhan Vilms.
„ 60. **Euroopa ja maailmapoliitika.** Kirj. Gr. Bienstock.
„ 61. **Lood filosoofia ajaloost II.** Kirj. Will Durant.
„ 62. **Eesti kroonika 1936.** Tammer, Janusson, Palm, Elango jt.
„ 63. **Eesti majandus.** Janusson, Joa, Krepp, Rannes, Asper jt.
„ 64. **Lühike maailma ajalugu.** H. G. Wells.
„ 65. **Lood filosoofia ajaloost III.** Will Durant.
„ 66. **Lühike läti kirjandus- ja kultuurilugu.** Kirj. M. Pukits.

SOODUSTATUD TELLIMISTINGIMUSED.

12 eri raamatut Kr. 9.—, 6 eri raamatut Kr. 5.—, 3 eri raamatut Kr. 2.75, 1 raamat Kr. 1.—; 12 eri raamatu hindade Kr. 9.— võib tasuda osakaupa: Kr. 3.50, 2.50, 2.—, 1.—

Kõide: ilukõide 12 raamatut Kr. 5.—, 6 raamatut Kr. 2.50, 1 raamat Kr. —.50; rahvaraamatukogu-kõide Kr. —.40 iga raamat.

Alaseeria **Uue kodu käsiraamat** I—VI (ET numbrid 2, 4, 18, 19, 20, 33) praktilises ning nägus kalingurkõites Kr. 6.—.

Tellides maksta raha posti jooksvale arvele nr. 20-36 ja kirjutada tellimine rahakaardi lõigendile. Jooksvat aastakäiku võib tellida ajakirjana postkontoritest, raamatukauplustest, Eesti Kirjanduse Seltsi usaldusmeestelt ja

EESTI KIRJANDUSE SELTSILT, TARTUS.

Lugupeetud lugejaid palutakse teatada oma arvamusi ja soove Elava Teaduse kohta.

HIND 1 KROON